

Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB) Eestis 1944–1946

Meelis Saueauk

Eesti hõivamises NSV Liidu poolt 1944. aastal ja järgnevas sovetiseerimises mängisid olulist rolli Punaarmee kannul kohale paisatud NSV Liidu riikliku julgeoleku töötajad ehk tšekistid,¹ nagu nad end ise kutsusid. Just nende eesmärk oli tagala puhastamine, mille käigus tuli arreteerida kõik uue võimu tegelikud ja kujuteldavad vastased. Sealhulgas oli üks tähtsamaid ülesandeid lämmatada Eesti võimalikud iseseisvuspüüdlused, elimineerides rahvuslik-demokraatlikud organisatsioonid. Keskseks julgeolekustruktuuriks siin sai NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi (NKGB²) Eesti territoriaalharu – Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat (ENSV NKGB), mis kujundati 1944. aasta kevadel. Siinse artikli eesmärgiks on kirjeldada ENSV NKGB formeerimist, struktuuri ja tema osalust Eesti hõivamises ning sellele järgnenud massirepressioonides.

NKGB sai tegutseda vaid umbes kaks aastat, sest 1946. aasta märtsis nimetati rahvakomissariaadid, sealhulgas NKGB, ümber ministeeriumideks. Valisin oma artikli tagumiseks ajaliseks raamiks just selle daatumi, sest lisaks sõja lõpule tähendas see ka tšekistide ametkondade jaoks märkimisväärsed reorganiseerimisi ja massiarreteerimiste piiramisi.

Riikliku julgeoleku organisatsiooni mõistmisel on olnud suureks abiks teatmeteosed, mis aitavad teha järeldusi ja oletusi analoogia abil, arvestades asjaolu, et NKGB kujutas endast ühtsete reeglite järgi toimivat ametkonda.³ Pärast julgeolekuorganite mõningate arhiivimaterjalide riiklikesse arhiividesse ülevandmist 1990-ndate aastate keskel on ilmunud ka tšekistide, muu hulgas NKGB tegevust kajastavaid raamatuid Eestis ja naabermaades.⁴ Üldpilti aitasid kujundada viimasel ajal ilmunud käsitlused Eesti taassovetiseerimisest.⁵

¹ Nimetused “tšekist” ja “Tšekaa” tulenevad esimese kommunistide (bolševike) eriteenistuse – Erakorralise Komisjoni ehk Vetšeka (VČK – Vserossijskaja Črezvyščajnaja Komissija po bor’be s kontrrevoljuciej i sabotažem pri SNK) nimetusest.

² Narodnyj Komissariat Gosudarstvennoj Bezopasnosti (mitte ajada segi 1941. aastal tegutsenud teise struktuuri, NKGB-ga. 1941. a. ENSV NKGB struktuuri kohta vt. V. Ohmann. Internal Affairs and State security institutions of the ESSR in 1940–1941. – Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, 2006, lk. 297–309.).

³ LUBJANKA: Organy VTČK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB. 1917–1991. Spravočnik. Pod. red. akad. A. Jakovleva; avtory-sost. A. I. Kokurin, N. V. Petrov. Moskva, 2003; N. V. Petrov, K. V. Skorkin. Kto rukovodil NKVD 1934–1941. Spravočnik. Moskva, 1999; KGB lexicon: the Soviet intelligence officer’s handbook. Edited and introduced by V. Mitrokhin. Frank Cass, London, Portland, 2002; Eesti kohta: V. Ohmann. Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954). Magistritöö. Juhendaja T.-A. Tannberg. Tartu, 2000 jt.

⁴ I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Kirjastus Umara, Tallinn, 1996; P. Kuusk. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2007. Läti NKGB kohta vt.: R. Jansons. Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariata darbība 1944–1945 [Läti NSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat 1944–1945]. – Latvijas Vesturnieku komisijas raksti, 19. sejums. Okupeta Latvija 1940–1990. Rīga, 2007 jt.

Kuigi NKGB kirjavahetust ja direktiivmaterjale on Eesti riiklikes arhiivides säilitamisel minimaalselt, võimaldavad need koos ENSV Siseministeeriumi, Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei (EK(b)P) ja muu materjaliga siiski luua arvestatava pildi selle ametkonna organisatsioonist ja tegevusest. Arhiiviallikatest on artikli kirjutamisel kasutatud peamiselt järgmisi Eesti Riigiarhiivi Filiaalis (ERAF) asuvaid fonde: ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee Eriteadete materjalid (fond 131SM), Eriinspeksiooni materjalid (fond 134SM), ENSV siseministeeriumi keskaparaat (fond 17SM) ja EKP Keskkomitee (fond 1). Artiklis leidub üksjagu anakronistlikku Nõukogude terminoloogiat, mis on esitatud kursiivis. Kahjuks ei kata kättesaadav allikas teema kõiki aspekte, mistõttu on autor lubanud endale ka mõningaid oletusi, mille paikapidavust näitab loodetavasti aeg. Artikli autor avaldab tänu oma doktoritöö juhendajale Tõnu-Andrus Tannbergile asjalike ja edasiviivate märkuste eest, samuti kolleegidele Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutusest, kes hüva nõuga abiks olid.

Ümberkorraldused NSV Liidu julgeolekusüsteemis 1941–1943

Teema mõistmiseks on vajalik lühike tagasivaade riikliku julgeoleku organisatsiooni kujunemisele. Sõja puhkemine Saksamaa ja NSVL vahel 1941. a. tingis NSV Liidus sisejulgeoleku tagamisega tegelenud asutuste, sealhulgas riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi, ühendamise siseasjade rahvakomissariaadiks (NKVD).⁶ Seejärel, aastatel 1941–1943, oli NKVD rahvakomissar Lavrenti Beria juhtimisel üks olulisemaid valitsusasutusi NSV Liidus, mille ülesannete hulka kuulusid riikliku

julgeoleku kaitse, ühiskondliku korra kaitse, riigipiiride kaitse, eriti tähtsate tööstusettevõtete ja raudteeobjektide sõjaväeline valve, kinnipidamisasutuste juhtimine, tuletõrje, kohalik õhukaitse, riikliku tähtsusega maanteede valitsemine, süüdimõistetute laagrites pidamine ja nende töö organiseerimine, suuremate majandustööde läbiviimine, uute piirkondade ja Kaug-Põhja piirkonna hõlvamine, arhiiviasjanduse juhtimine ja perekonnaseisuaktide registreerimine. Riikliku julgeoleku kaitse valdkonnas olid NKVD tähtsaimad ülesanded Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei [ÜK(b)P] ja Nõukogude riigi vastaste isikute ja gruppide väljaselgitamine, jälitamine ja vahistamine ning nende suhtes uurimise läbiviimine, samuti välisluure, vastuluure ning valitsuse ja kommunistliku partei juhtide julgeoleku tagamine. Siinkohal on oluline märkida, et olulist osa NKVD juhtimisel mängis tolleks ajaks diktatuuri tingimustes valitsev Jossif Stalin isiklikult, sekkudes ka NKVD tegevuse detailküsimustesse. Sõja-aastatest alates vähenes seoses Stalini asumisega täitevvoimu etteotsa ÜK(b)P juhtorgani – Poliitbüroo – roll tähtsate küsimuste otsustamisel.

Sarnaselt keskaparaadiga asuti kujundama ka NKVD territoriaalseid allüksusi, sealhulgas Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaati (ENSV NKVD), mille struktuur ja ametikohtade jaotus määrati juulis-augustis 1941. ENSV NKVD juhtkonna moodustasid 31. juulil 1941 ametisse määratud rahvakomissar (senine ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissar), riikliku julgeoleku vanemmajor⁷ Boriss Kumm ja tema asetäitjad: asetäitja operatiivalal, riikliku julgeoleku vanemmajor Venjamin Gulst (senine B. Kummi asetäitja), asetäitja ja ühtlasi Miilitsavalitsuse ülem, riikliku julgeoleku vanemmajor Andrei Murro (senine ENSV siseasjade rahvakomis-

⁵ T. Tannberg. Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollmehhanismid Eesti NSVs sõjajärgsetel aastatel. – Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 15 (22). Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost. T. Tannberg. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007; E. Zubkova. Pribaltika i Kreml'. Moskva, 2008.

⁶ Vene keeles – Народно́й Комиссари́ат Внутренних Дел.

⁷ NSV Liidus kehtisid kuni 1943. aastani riikliku julgeoleku *eriauastmed*, sealjuures *riikliku julgeoleku vanemmajor* (see auaste omistati B. Kummile jaanuaris 1940) vastab tinglikult kindralmajori auastmele armees (samuti vastavad riikliku julgeoleku kapten – alampolkovnik, riikliku julgeoleku vanemleitnant – major).

sar), asetäitja kaadrite alal riikliku julgeoleku vanemleitnant Karl Hans(s)on ning abi mitte-operatiivosakondade alal, riikliku julgeoleku kapten Elmar Paju. Rahvakomissariaadi parteiorganisatsiooni juhiks nimetati riikliku julgeoleku leitnant Viktor Tuulmets.⁸

Boris Kumm oli küll 1924–1938 kommunistliku õonestustöö eest Eesti Vabariigi vanglas karistust kandnud,⁹ kuid elanud kogu elu Eestis, olnud Pärnu linnavolikogu liige ja Riigikogu liikmekandidaat ning võtnud osa Vabadussõjast Võrumaal (enda sõnul parteiankeedis “peaaegu kogu aeg mitterivilisel ametikohal (kirjutajana)”,¹⁰ kuid tegelikult võttis ilmselt osa ka lahingutegevusest ja talle omistati kaprali auaste). Pärast 1940. aasta juunipööret määrati Kumm okupatsioonivõimude poolt “punase” poliitilise politsei komissariks Pärnus ja edasi juulis Tallinnasse Politseitalituse abidirektoriks, s. t. poliitilise politsei juhiks. Nendel ametikohtadel oli tema ülesandeks Eesti Vabariigi poliitilise politsei likvideerimine, selle arhiivide ülevõtmine ja vanade ametnike väljavahetamine uutele võimudele usaldusväärsetega. Enda määramisest ENSV siseasjade rahvakomissariks, s. t. liiduvabariigi NKVD ülemaks, sai Kumm teada vahetult enne Eesti NSV valitsuse koosseisu väljakuulutamist 25. augustil 1940 Johannes Lauristinilt. Vähem üllatuslikult määras Beria Kummi asetäitjaks senise NSVL NKVD Eesti operatiivgrupi ülema Škurini, kellest saigi siinsete tšekistide tegelik juht. Sarnaselt määrati NKVD juhid ka Lätis ja Leedus. Rahvakomissar Kummi põhilisteks ülesanneteks jäid kummitempli roll Beria käskude edasiandmisel ja rahvusliku tšekistide kaadri kasvatamine. See ametikoht tagas Kummile kõrge koha ka parteihierarhias – septembris valiti ta EK(b)P Keskkomitee (KK) ja selle Büroo liikmeks. 1941. aasta veebruaris määrati B. Kumm vastloodud ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissari ametikohale.

Boris Kummi “tšekistitalendi” avastajaks oli tõenäoliselt tema koolivend, okupatsioonivõimude poolt siseministri kohale pandud Maksim Unt (Kumm ise suhtus Unti tagaselja küllaltki üleolevalt, pidades teda karjeristiks). Ilmselt paistis Kumm silma keskmisest eestlasest kommunistist suurema edasipüüdlikkuse, harituse ja organiseerimisvõimega ning, olles parteihierarhias mitte kõige kõrgemal positsioonil, ei olnud ta kompromiteeritud koostööga parteiopositsionäärade või kaitsepolitseiga. Ei ole andmeid, et Kumm oleks enne juunipööret teinud NKVD või muude Nõukogude eriteenistustega otsest salajast koostööd (nagu seda oli teinud näiteks Unt). Kummi olukord oli vastuoluline: ta oli NSV Liidust saabunud NKVD “spetsialistide” jaoks eelkõige poliitiline figuur ja mitte operatiivjuht, samas parteikolleegidele EK(b)P Keskkomitee Büroos oli ta NKVD-lane, kelle ütlemissi ja tegemissi varjutas saladuseloor.

Et teemast mitte liiga kaugele minna, ei hakkaks kirjeldama NKVD tegevust sõja ajal 1941. aasta suvel, mainigem vaid, et juba sõja algusest peale oli kogu koosseis kasarmuulukorras ja tegeles muu hulgas ka dokumentide evakueerimisega NSV Liidu tagalasse. Esimesed vagunid dokumentidega lahkusid Eestist juba 3. juulil, nad saadeti Kirovisse (Vjatka) ja Tškalovisse (Orenburg). Kirovisse viidi ka 121 kasti olulisemate Eesti Vabariigi dokumentidega (sh. endine Eesti poliitilise politsei kartoteek), mille kohta koostati nn. kontrrevolutsioonilise elemendi kartoteek.¹¹ Salajased dokumendid, mida ei jõutud ära viia, hävitati enne evakueerimist. 23. augustil saadeti NKVD töötajad Tallinna kaitseks gruppide rindele. Viimased olid võitluses kuni 28. augusti õhtuni, millal tuli korraldus asuda miinisadamas laevadele evakueerimiseks Leningradi. Evakueerumise ajal hukkus suur osa riikliku julgeoleku töötajaid koos Saksa ja Soome miiniväljadel ning Saksa len-

⁸ ENSV NKVD kaastöötajate nimekirj, dateerimata, ERAF, f. 1, n. 1. s. 332, l. 81; ENSV NKVD töötajate kartoteek, ERAF.

⁹ Vt. B. Kummi süüasi, ERA, f. 1868, n. 1, s. 788.

¹⁰ B. Kummi parteiline autobiograafia 27.9.1940, ERAF, f. 1, n. 6, s. 1423, l.5.

¹¹ ENSV NKVD arhiivide osakonna ülema asetäitja Organovi ettekanne rahvakomissari asetäitjale Kisseljovile, 04.04.1944, ERAF, f. 17/ISM, n. 4, s. 6, l. 47–48.

nuvæ rünnakute tõttu uputatud laevadega, sealhulgas eelpoolnimetatud juhtkonna liikmed A. Murro, E. Paju ja V. Tuulmets. 1941. a. novembris saadeti ENSV NKVD laiali, isikkoosseis määrati tööle NKVD sõjaväe eriosakondadesse või territoriaalüksustesse, osa eestlastest mobiliseeriti formeeritavasse Punaarmee eesti rahvuskorpusesse.¹² Eestlastest NKVD-lased, kes ei osanud vene keelt ja keda selletõttu ei saanud tööle saata, olid esimestel kuudel pärast evakueerimist Leningradis, viletsas materiaalses seisukorras ja NKVD poolt omapead jäetud.

Seega ENSV NKVD *de facto* likvideeriti, kuid *de iure* jätkas eksisteerimist,¹³ sest *kõrgemalseivatest instantsidest*, s. o. NSVL-i juhtkonnalt, “ei tulnud korraldust ENSV valitsuse laialisaatmiseks”. Boris Kumm määrati teenistusse Moskvasse NSVL NKVD äsja moodustatud 2. osakonna juurde (tegevusvaldkond luure, terror ja diversioon vaenlase tagalas), mida juhtis riikliku julgeoleku vanemmajor Pavel Sudoplatov. Osakonna töötajad tegutsesid Saksa tagalas nii iseseisvalt kui ka partisanigruppide koosseisus. 18. jaanuarist 1942, pärast 2. osakonna reorganiseerimist 4. valitsuseks, sai Kumm selle Eesti territooriumiga tegeleva jaoskonna ülemaks. Vaatamata oma kõrgele auastmele oli jaoskonnaülem ametikoht NKVD peamaja hierarhias üsna madalal. Muu hulgas tegeles see üksus 1942. a. kevadel enamuses eestlastest koosneva luure-diversioonigrupi organiseerimisega NKVD Üksiku Eriülesannetega Motolaskurbrigaadi (OMSBON)¹⁴ juures. OMSBON pidi olema peamiseks kasvulavaks sakslaste poolt okupeeritud territooriumidele paisatavatele luurajatele. Kummi töö tunnustamiseks omistati talle 19. detsembril 1942 “Teenelise NKVD

töötaja” aumärk. 14. veebruaril 1943, seoses julgeolekuauastmete armeeauastmetega ühtlustamisega, hakkas Kumm kandma auastet – riikliku julgeoleku komissar.¹⁵

NSV Liidu tagalas tõusis Eesti NSV parteijuhiks EK(b)P KK II sekretär ja nüüd ka Eesti Partisaniliikumise Staabi ülem Nikolai Karotamm, samuti Pärnu kandi mees, kelle jaoks Kumm oli sidemeks eesti kommunistide – endiste poliitvangide – põlvkonnaga ja lisaks kolleeg luure-diversioonigruppide organiseerimisel Saksa tagalas Eestis. Karotamm pakkus Kummi kõigepealt 1942. aasta septembris-oktoobris 8. (Eesti) Laskurkorpuse NKVD Eriosakonna ülemaks, kuid seda taotlust ei rahuldatud. Ta taotles ka Kummi materiaalset toetamist. 8. detsembril 1942 saatis Karotamm Beriale kirja ettepanekuga hakata taastama ENSV NKVD-d eesotsas Kummiga ja loetles selle esmased ülesanded:¹⁶

1. Isikute kontroll, keda võtavad tööle EK(b)P Keskkomitee ja Eesti Partisaniliikumise Staap;
2. Isikute kontroll tulevase ENSV partei-, nõukogude-, komsomoli- ja majandusaparaadi jaoks;
3. Okupeeritud Eestis toimuva jälgimine (koostada Saksa okupatsioonivõimude juhtivametnike jt. nimekiri);
4. Isamaasõja ajaloo Eesti komisjoni poolt kogutud materjalide, mis käsitlevad 1941. a. sõjasündmusi Eestis ja vaenlaste nimesid, läbivaatamine ja kartoteegi koostamine, et oleks võimalik kohe pärast ENSV vabastamist alustada fašistlike agentide väljaselgitamist.

Kas Beria vastas Karotammele või milline oli tema seisukoht neis küsimustes, ei ole tea-

¹² ENSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi (RJM) ettekanne EK(b)P KK sekretärile N. Karotammele “Eesti NSV riikliku julgeoleku organite tööst perioodil 1940–41 ja 1944–48”, 16.10.1948, ERAF, f. 1, n. 47, s. 38, l. 136–162.

¹³ EK(b)P KK sekretäri Karotamme kiri NSVL NKVD rahvakomissarile Beriale, 08.12.1942, ERAF, f. 1, n. 1, s. 1422, l. 8.

¹⁴ Vene keeles – Otdel ´naja Motostrelkovaja Brigada Osobogo Naznačenija.

¹⁵ Vastas armeeauastmele “kindralmajor”. Teised riikliku julgeoleku kindralite auastmed olid: riikliku julgeoleku 3. järgu komissar (vast. kindralleitnant), 2. järgu riikliku julgeoleku komissar (kindralpolkovnik), 1. järgu riikliku julgeoleku komissar (armeekindral) ja riikliku julgeoleku peakomissar (NL marssal).

¹⁶ Karotamm Beriale, 08.12.1942, *op. cit.*, l. 8.



Vsevolod Merkulov (1895–1953), NSV Liidu riikliku julgeoleku rahvakomissar 1941, 1943–1946. Repro



Bogdan Kobulov (1904–1953), NSV Liidu riikliku julgeoleku rahvakomissari esimene asetäitja 1943–1945. Repro

da. Tuleb arvestada, et tollal oli Karotamme positsioon NSV Liidu juhtkonna silmis nõrk.

Samal ajal toimusid aga NSVL valitsuses ja julgeolekuaparaadis arengud, mida EK(b)P KK ja Karotamm mõjutada ei saanud. Ilmselt sooviga piirata Beria võimu soovis Stalin pärast võitu Stalingradi all jällegi eraldada riikliku julgeoleku struktuurid NKVD alluvusest. 14. aprillil 1943 võttis ÜK(b)P KK vastu määruse “Riikliku julgeoleku Rahvakomissariaadi (NKGB) organiseerimisest”, millega moodustati taas iseseisev rahvakomissariaat NKVD-st eraldatavate *operatiiv-tšekistlike* allüksuste baasil, pannes sellele ülesandeks NSV Liidu riikliku julgeoleku tagamise. Põhitegevusvaldkondadena loetleti:

- a) luure teostamine välisriikides [välisluure – autori märkus],
- b) võitlus välisluurete õõnestus-, spionaaži-, diversiooni- ja terroristliku tegevusega NSVLis [vastuluure],
- c) võitlus kõikvõimalike nõukogudevastaste elementide ja ilmingutega NSVL elanikkonna erinevate kihtide seas tööstuse, transpordi, side põllumajanduse jm. sfäärides [poliitiline politsei],
- d) partei ja valitsuse juhtivate kaadrite kaitse.¹⁷

NSVL NKGB rahvakomissariks määrati senine Beria esimene asetäitja, 1. järgu riikliku julgeoleku komissar Vsevolod Merkulov, tema asetäitjaks teine Beria soosik NSVL NKVD juhtkonnas, 2. järgu riikliku julgeoleku komissar Bogdan Kobulov. Neid kohustati organiseerima ametkond ühe kuu jooksul. NKGB ja NKVD kuraatoriks sai Beria rahvakomissaride nõukogu esimehe asetäitjana. Samadel alustel ja struktuuriga kohustati moodustama ka liiduvabariikide NKGB-sid.

Alates sõja algusest Saksamaaga oli julgeoleku tööd Punaarmees ja punalaevastikus juhtinud NSVL NKVD Eriosakondade Valitsus. Samaaegselt NKGB moodustamisega eraldati aprillis 1943 sõjaväe vastuluure- ja julgeolekuorganid NKVD aparaadist. Nende juhtimiseks moodustati NSVL-i Kaitse Rahvakomissariaadi Vastuluure Peavalitsus “SMERŠ” (lühend vene keelest – *smert’ špionam!* – surm spioonidele!) eesotsas 2. järgu riikliku julgeoleku komissari Viktor Abakumoviga ja Sõja-Merelaevastiku Rahvakomissariaadi Vastuluure Valitsus “SMERŠ” eesotsas riikliku julgeoleku komissari Pjotr Gladkoviga. Rinnete ja sõjaväeringkondade juures moodustati “SMERŠ-i” vastuluure-

¹⁷ LUBJANKA, *op. cit.*, l. 622–623.

valitsused ning armeede, korpuste ja diviiside staapide juures vastuluureosakonnad.¹⁸

ENSV NKGB organiseerimine 1943–1944

Eesti NSV NKGB formeerimine ei toimunud siiski ettenähtud NSVL NKGB loomisele järgnenud kuu aja jooksul, vaid langes kokku Punaarmee läbimurde planeerimisega Leninigradi rindel 1943. aasta lõpukuudel. Selleks kogus NSVL NKGB informatsiooni Nõukogude tagalas olevate eesti keelt oskavate või juba 1940–1941 Eesti territooriumil töötanud julgeolekutöötajate kohta ning komandeeris nad alates 1943. a. suvest Moskvasse. 30. novembril 1943 määrati Boris Kumm *NSVL NKGB Eesti operatiivgrupi* ülemaks, mida saab pidada ühtlasi selle moodustumise ajaks. Peale Kummi ei olnud selle juhtide seas kedagi endisest ENSV julgeoleku juhtkonnast, kuigi näiteks A. Škurin ja V. Gulst töötasid NKGB-s edasi. Kummi asetäitjaks määrati senine NKGB Leningradi linna Sverdlovski rajooni osakonna ülem, riikliku julgeoleku alampolkovnik Aleksandr Mihhailov, kes teadaolevalt ei olnud varem Eestis töötanud. Kummi ametialane vahekord Mihhailoviga näib sarnanevat eelmistele asetäitjatele, kuigi viimane oli temast noorem ja auastmelt madalam. 1943. aasta detsembris hakati tulevas- te Eesti, Läti ja Leedu NKGB operatiivgrup- pide liikmeid koguma formeerimiseks ja väl- jaõppeks Moskva lähistelev Pavlovski-Possadi linna, kus asus NKGB õppeasutus. Operatiiv- grupp sarnanes struktuurilt tulevasele ENSV NKGB rahvakomissariaadile.

1944. a. esimestel kuudel kolis NKGB (ja paralleelselt moodustatud NKVD) ope- ratiivgrupp üle kasarmuolukorda Lenin-

gradi. Seal määrati 29. märtsil 1944 Boris Kumm NSVL NKGB poolt ENSV NKGB rahvakomissariiks,¹⁹ olles eelnevalt ametisse kinnitatud ÜK(b)P KK poolt. Sellega lõppes NSVL NKGB Eesti operatiivgrupi ümberfor- meerimine ENSV NKGB-ks. Märtsis-aprillis 1944 määras EK(b)P ja ÜK(b)P KK ametisse ja kinnitas keskallüksuste juhid, mais esitati EK(b)P KK-le kinnitamiseks kohalike allük- suste juhtide kandidatuurid.²⁰ Teravaks probleemiks oli reakoosseisu alakomplekteeritus. Kuigi NKGB komplekteeris oma kaadrid ise- seisvalt, kurdeti olukorda ka EK(b)P KK-le, kes üritas leida tulevase operatiivtöötajaid Punaarmee eesti rahvusväeosadest.²¹ 1944. a. augustikuu seisuga oli ENSV NKGB ope- ratiivkoosseisu suurus koosseisude järgi 698 isikut, täidetud oli 453 ametikohta, järelikult ca 65%. Juhtivaid ametikohti oli 14.08.1944 seisuga täidetud 76. Kaadri ettevalmistu- se hulka kuulus lisaks tšekistitöö saladuste tundmaõppimisele ka igapäevane eesti ja vene keele õpe. Aprillis saabus kaadritele täiendust NKGB Kõrgemast Koolist sealsete kursantide ja juhtivkoosseisu ümberõppe kur- suste kuulajate näol, kes olid 1944. a. veeb- ruaris osa võtnud tšetšeenide, kalmõkkide jt Põhja-Kaukaasia rahvaste deporteerimise operatsioonist. Sõja-aastatel läbisid NKVD- NKGB Kõrgema Kooli kokku 120 Eesti, Läti ja Leedu päritolu inimest.

ENSV NKGB operatiivtegevuse kohta 1944. aastal Leningradis on teada, et tegel- di Eestisse saatmiseks ettevalmistatavate EK(b)P ja valitsusasutuste liikmete tausta kontrollimisega, samuti koguti informat- siooni Eestis toimuva kohta. Säilinud on ENSV NKGB ettekanne olukorrast sakslas- te poolt okupeeritud Eestis, mis on saadetud ÜK(b)P KK sekretärile Ždanovile, lisaks ka

¹⁸ Istorija sovetskix organov gosudarstvennoj bezopasnosti. Učebnik. Moskva, 1977, l. 346. Rinde vastuluureva- litsuses oli tüüpkoosseisude järgi kuni 130 töötajat, armee osakonnas 57 (V. Abramov. SMERŠ. Sovetskaja voennaja kontrrazvedka protiv razvedki Tret'ego Reixa. Moskva, 2005, l. 82).

¹⁹ N. V. Petrov jt., *op. cit.*, l. 257–258.

²⁰ ENSV NKGB Kaadrite osakonna ülema asetäitja Botškarjovi kiri EK(b)P KK sekretärile Puussepale, 12.05.1944, ERAF, f. 1 n. 1, s. 523, l. 85–87.

²¹ EK(b)P KK sekretäri Karotamme ettekanne ÜK(b)P KK kaadrite valitsusse Šatalinile Eesti NSV kaadritest, 27.11.1943, ERAF, f. 1, n. 1, s. 473; EK(b)P KK Büroo tööplaan 1943. a. detsembriks, 27.11.1943, ERAF, f. 1, n. 1, s. 476.

Karotammele ja Sudoplatovile.²² Ettekan-
de järgi selgitati partisanide kaudu välja 66
Eestis elavat reeturit, provokaatorit ja Saksa
vastuluure agent, (samas ei teata(ta) NKGB
Eesti Rahvuskomiteest ega selle liikmete ar-
reteerimisest julgeolekupolitsei ja SD poolt
1944. a. aprillis). Lisaks kontrolliti salaja Pu-
naarmees teenivate eesti sõjaväelaste kirju ja
koguti informatsiooni poliitmeelolude kohta
evakueeritud eestlaste hulgas.²³

26. juulil 1944 korraldati pärast Narva
taasvallutamise kohta käiva Stalini käskkirja
raadios ettelugemist NKGB töötajate miiting.
Sõnavõtjad “avaldasid sügavat tänu võiduka-
le Punaarmeele ja Marssal sm. Stalinile, kes
andsid eesti rahvale tagasi Narva linna”.²⁴

NKGB tollase süsteemi järgi tegutsesid
liiduvabariikides ka transpordiala kureerivad
allüksused raud-, õhu- ja veeteedel, mis ei al-
lunud kohalikule rahvakomissariaadile, vaid
otse NSVL NKGB 3. Valitsusele Moskvast.
Nii formeeriti 1944. aasta alguses Leningradis
NKGB transpordiosakond Eesti raudteel (*TO – Transportnyj Otdel NKGB SSSR Õstonskoj
železnoj dorogi*), mille ülemaks sai riikliku
julgeoleku alampolkovnik Aleksei Grigorjev.
Aprilliks 1944 oli selle koosseis täidetud vaid
50% ulatuses ja seda isikutest, kes olid sin-
na saadetud teistest NKGB raudteeosakon-
dadest. Grigorjev palus EK(b)P KK-l saata
osakonna komplekteerimiseks inimesi, kes
oleksid eestlased või oskaksid eesti keelt.²⁵
Keskkomiteel paluti kinnitada ametisse TO
jaoskonnaülemad. Oma tegevuses abistas TO
operatiivtöös esialgu NKGB Oktoobri raud-
tee osakonda, uurijad olid komandeeritud
NKGB Leningradi rinde TO juurde, kus te-
geldi eeluurimisega. Juunis hakati kureerima
Oktoobri raudtee Balti liini.

1944. aastal moodustati NKGB organisat-
sioon ka Eesti veeteedel – NKGB Eesti Bas-

seini veeteede osakond (*VO – Vodnyj Otdel
NKGB SSSR Õstonskogo Bassejna*), mille
juhiks sai riikliku julgeoleku alampolkovnik
Ivan Surovitskikh.

Julgeolekustruktuurid ning Eesti okupeerimine

1944. a. kujutas NSV Liidu Riikliku Julge-
oleku Komitee (KGB) ajalookäsitluse järgi
okupatsioonivõimudele “tõsis ohtu nõukogu-
devastase kodanlik-natsionalistliku põranda-
aluse liikumise vaenulik tegevus” Ukraina ja
Valgevene läänepoolsetes piirkondades ning
Läti, Eesti ja Leedu territooriumidel. “Nat-
sionalistlik põrandaalune liikumine” püüdis
vastu seista sotsialistlikele muudatustele
Nõukogudemaa nendes rajoonides. “Impe-
rialistlikud luureteenistused” kasutasid seda
kui baasi õõnestustegevuse aktiveerimiseks
NSVL vastu.²⁶ Rahvusliku liikumise vastases
võitluses eristati kolme taktikalist etappi:

1. relvastatud avalike väljaastumiste mahasu-
rumine;
2. rahvusliku põrandaaluse liikumise purus-
tamine;
3. põrandaaluse liikumise jäänuste hävitami-
ne, üksikute partisanide ja väikeste gruppide
kinnivõtmine.²⁷

14. jaanuaril 1944 alustas Punaarmee
pealetungi Leningradi all ja Novgorodi piir-
konnas, veebruari alguses jõuti Narva jõe joo-
neni. Territooriumi vallutamisel oli julgeole-
kustruktuuride tööjaotus reeglina järgmine:
“SMERŠ” asus pealetungiva armeeaga koos
ja pidi võitlema esmajoones Saksa eriteenis-
tustega ning tagama julgeoleku armees, sa-
muti arreteerima nõukogudevastast *elementi*
vahetult territooriumi hõivamisel. NKVD
ja miilits tema alluvuses liikusid armee järel

²² ENSV NKGB ettekanne “Eesti NSV sisemisest olukorrast, mis on okupeeritud Saksa vägede poolt”, 24.04.1944, ERAF, f. 1, n. 1, s. 884.

²³ ENSV NKGB eriteade EK(b)P KK sekretäri Karotammele, 06.07.1944, ERAF, f. 1, n. 1, s. 888, l. 27–33.

²⁴ ENSV NKGB parteiorganisatsiooni sekretäri kiri EK(b)P KK orgosakonda, 27.07.1944, ERAF, f. 1, n. 1, s. 672, l. 147.

²⁵ NKGB TO ER ülema kiri EK(b)P KK sekretäri Puussepele, 11.04.1944, ERAF, f. 1, n. 1, s. 521, l. 90.

²⁶ Istorija sovetskix organov, *op. cit.*, lk. 452.

²⁷ *Ibid.*, lk. 470.

ning pidid kindlustama avaliku korra kaitse ja objektide valve tagalas, tsiviilisikute relvastatud vastupanu (nn. banditismi), desertööride, kriminaalkurjategijate jt. vastase võitluse ning elanikkonna evakueerimise sõjatoonist,²⁸ organiseerima sõjavangide *filtreerimislaagrid*, samas puhastama tagalat, seadma sisse elanike registreerimise ja passirežiimi. Nende järel asus tegutsema NKGB, kes pidi agentuurmeetoditega looma lõpliku korra.

Stalin lähtus NSV Liidu poolt 1939–1940 aastatel okupeeritud lääneterritooriumide hõivamisel NSV Liidu territooriumi vabastamise kontseptsioonist ja kas väheinformeerituse või probleemi tähtsusetuse tõttu ei pidanud oluliseks küsimuseks võimaliku relvastatud vastupanu teket neil territooriumidel. Pigem soovis ta kasutada sõjaajast tekkinud segadust, et koos natside käsilaste-kurjategijatega arreteerida ka läänemeelsed okupatsioonivastased ja sellega lunastada Rooseveltile Teheranis antud lubadus näidata rahvusvahelisele üldsusele rahva toetust Nõukogude võimule neis piirkondades, kõrvaldades takistused täieliku sovetiseerimise teel.²⁹

NKGB ülesanne taasokupeeritavas Eestis pidi eelkõige olema põranda alla läinud rahvuslik-demokraatliku liikumise, mille eesmärgiks oli iseseisva Eesti Vabariigi taastamine, väljaselgitamine ja likvideerimine ning Eestis Saksa luurestruktuuride, samuti olulisemate Saksa okupatsioonivõimudega koostööd teinud isikute kindlakstegemine ja vahistamine ning uurimise läbiviimine. Relvastatud vastupanu likvideerimine määrati esialgu ENSV NKVD Banditismivastase Võitluse Osakonna (*OBB – Otdel bor'by s banditizmom*) juhtimise alla, nagu ka Punaarmee mobilisatsioonist kõrvalehoidjate, desertööride jms. kinnipidamine. NKVD-l oli ka selle küsimusega tegeldes rohkem ressursi nii operatiivtöötajate, miilitsate kui ka sõjaväeüksuste näol.

ENSV NKGB-le põhilised ja täiesti sala-

jased ülesanded olid sätestatud järgmiselt:

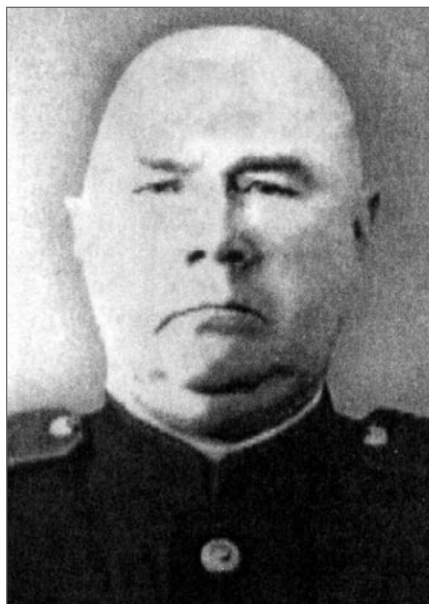
1. Eesti territooriumi puhastamine lühima ajaga aktiivsetest saksa käsilastest, reeturitest, vaenlase agentuurist jt. nõukogude võimule vaenulikest elementidest eesmärgiga nõrgendada kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse baasi ja tõkestada püüdeid laiendada selle nõukogudevastast tegevust;
2. Natsionalistliku ja spioonliku põrandaaluse juhtivate keskuste purustamine ja likvideerimine Eestis, organiseeritud põrandaaluse natsionalistliku spioonliku ja muu välisriikide luuretegevuse tõkestamiseks;
3. Vastuluurealase töö organiseerimine välisriikide luurete ja välismaa eesti emigrantlike keskuste vastu eesmärgiga tõkestada nende õonestustegevust Eesti territooriumil.”³⁰

Saksa käsilaste liigitamine aktiivseteks ja mitteaktiivseteks pidi niisiis jääma NKGB töötajate otsustada. Laiemas mõistes pidid kõik Saksa okupatsiooni ajal Eestis elanud inimesed mingil moel võimudega koostööd tegema, kui nad just põranda alla ei läinud või vahi all ei viibinud, sarnaselt olukorraga Nõukogude okupatsiooni ajal. Reeturi all on mõeldud siin tõenäoliselt kitsamalt Saksa poolel relvaga võidelnud või administratiivsetel ametikohtadel töötanud, keda kvalifitseeriti Vene NFSV Kriminaalkoodeksi järgi § 58-1 punkti “a” järgi *Kodumaa reeturiteks*. *Kodanlik-natsionalistlik põrandaalune* (vene k. *podpol'nyj*) tähendab rahvuslik-demokraatliku põrandaalust liikumist (avalik opositsioon oli loomulikult võimatu), mille eesmärk oli taastada iseseisev Eesti Vabariik. Tüüpilise stalinliku spioonimaania hulka kuulus muldel riigivastaste isikute ja liikumiste seotusest võõrluuretega. Välisriigi agendiks sai tembeldata juba isikut, kel oli üldse kontakte välismaalastega. Ja Saksa okupatsiooni ajal oli Eestis välismaalasi üsna palju. NKGB struktuuris olid vastuluure ja poliitiline politsei nii läbipõimunud, et nad olid struktuuriliselt ühendatud ühte osakonda.

²⁸ ENSV NKVD rahvakomissari asetäitja Kisseljovi instruksioon “ENSV NKVD operatiivgruppide ülesanded ja isikkoosseisu paigutamise plaan seoses liikumisega Punaarmee poolt vabastatud Eesti NSV territooriumile”, juuli 1944, ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 1, l. 3–9.

²⁹ E. Zubkova, *op. cit.*, lk. 133–136.

³⁰ ENSV RJM ettekanne, 16.10.1948, *op. cit.*, l. 144.



Aleksander Böstrov (1904–1964), “SMERŠ-i” Leningradi rinde vastuluurevalitsuse ülem 1943–1945. Repro

Reaalses olukorras, kuna kõikide teenistuste üksused jõudsid kohale praktiliselt üheaegselt, esines aga palju konkurentsi ja kooskõlastamatust, mis viis teineteise agentuuri arreteerimiseni, info kinnihoidmiseni jne. Vastmääratud ENSV NKVD rahvakomissar Aleksander Resev esitas juba juulis 1944 NSVL NKVD rahvakomissari asetäitjale Sergei Kruglovile sellekohase kaebuse. Lisaks näidetele Leningradi oblastisse evakueeritud Eesti elanike seas NKVD poolt menetletavate isikute kooskõlastamata arreteerimiste ja agentuuri ümbervärbamise kohta kirjeldatakse seal NKGB rahvakomissari B. Kummi külaskäiku 13. juulil 1944 Kingissepa rajoonis asuvasse NKVD OBB tööruumidesse, kus ta teatas, et “OBB peab tegelema ainult (endiste Saksa teenistuses olnud) politseinikega, aga ülejäänud kuritegelike elementide kategooriad kuuluvad NKGB funktsioonide

alla”. Lisaks teatas Kumm, et “OBB ei ole Eestis vajalik, kuna Eesti pole Ukraina või Kaukaasia ja bandiitlikke ilminguid seal vaevalt kohtab”. Nn. metsavendade olemasolu Kumm ei uskunud, kuna nende kohta ei olnud usaldusväärset informatsiooni, ja arvas, et arreteerimistesse Eestis tuleb üldse suhtuda ettevaatlikult, sest see võib meessoost elanikkonna sealt üldse ära kaotada.³¹ Arvestades eelpoolkirjeldatud NSVL juhtkonna seisukohti relvastatud vastupanuliikumise suhtes, võib arvata, et Kummi seisukoht ei olnud *legend*³² ja märkimisväärset vastupanu tõepoolest ei oodatud.

“SMERŠ-i” tegevusest Baltikumi hõivamisel on kättesaadav üsna piiratud hulk allikmaterjale. Teadaolevalt oli “SMERŠ-i” Leningradi rinde vastuluurevalitsuse ülem alates juunist 1942 kuni sõja lõpuni kindralmajor Aleksandr Böstrov.³³ Sama valitsuse jaoskonda, mis vastutas töö eest sakslaste tagalas, juhtis Dmitri Taevere. Augustis 1944 saatis Böstrov Karotammele informatsiooni meeleoludest 8. Laskurkorpuses, kus tõi ära eesti sõjameeste nõukogudevastaseid väljaütlemisi, teatades, et nende teemadega tegeldakse “SMERŠ-i” liinis.³⁴ 30. septembril 1944 teatas ta endise rahvakomissari Johannes Saueri kinnivõtmisest Tartu lähedal, kes oli tunnistanud, et ta on töötanud Saksa julgeolekuteenistuses – SD-s. “SMERŠ-i” üksused tegelesid ka Eesti rahvuslik-demokraatliku valitsuse liikmete vahistamisega ja menetlesid nende uurimist. Oli juhtumeid, kus koos sõjaväeüksuste lahkumisega andis “SMERŠ” oma värvatud agendid üle kohalikule NKGB-le. “SMERŠ-i” Punalipulise Balti Laevastiku Vastuluureosakonda juhtis 1943. aastast kaldateenistuse kindralmajor Valentin Vinogradov. Selle operatiivgrupid tegutsesid reeglina sadamalinnade ja sõjasadamate, samuti Lääne-Eesti saarestiku

³¹ ENSV NKVD rahvakomissari eriteade NSVL NKVD rahvakomissari asetäitjale Kruglovile, juuli 1944, ärakiri, ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 8, l. 43.

³² Tšekistliku terminoloogia järgi spetsiaalselt ettevalmistatud väliselt tõena näivad andmed, mis on mõeldud desinformeerimiseks ja segadusse ajamiseks.

³³ V. Abramov. SMERŠ, *op. cit.*, lk. 478.

³⁴ “SMERŠ-i” Leningradi rinde Vastuluurevalitsuse ülema kindralmajor Böstrovi kiri EK(b)P KK sekretäriale Karotammele, 15.08.1944, ERAF, f. 1, n. 1, s. 889, l. 96–98.



Valentin Vinogradov (1906–1980), "SMERŠ-i" Punalipulise Balti Laevastiku Vastuluureosakonna ülem 1943–1945. Repro

hõivamisel. Sügisel 1944 tegeles osakond Vinogradovi ja jaoskonnaülem alampolkovnik Nikolai Lobanovski juhtimisel eestlaste üle mere Rootsi põgenemise takistamisega.

NSVL eriteenistuste süsteemis, sh. piiri-territooriumil Eestis, tegutsesid ka piirivalve julgeolekustruktuurid, mis allusid NKVD-le. Piirivalve tšekistlikud allüksused, 5. osakonnad, pidid teostama luuretegevust *kordoni taga*, s. t. piiriga külgnevatel aladel välisriikides, samuti agentuur-operatiivtööd piirialal, sh. nõukogudevastase elemendi suhtes. Piirivalveringkondade ja -salkade 5. osakondade koosseisu kuulusid luure, vastuluure ja uuri-misjaoskonnad.

Lahingjõudu said tšekistid NKVD sõjaväeüksustest, millest Eesti jaoks olulisemad olid NKVD sisevägede 5. diviisi 260. laskurpolk (ülem 1944. a. alampolkovnik Ivan Markin, staap asus alates 25.09.1944 Tallin-

nas, isikkoosseisus sisaldus 1411 sõdurit ja ohvitseri, allüksused Narvas, Rakveres ja Paines) ning 138. laskurpolk (ülem 1945 major Tokarev, staap asus alates 22.07.1944 Tartus, allüksused Valgas, Võrus, Viljandis ja Pärnus, isikkoosseisus 1370 sõdurit ja ohvitseri).³⁵ Lisaks *teenindas*³⁶ Eesti NSV-d ka NKVD konvoivägede 392. polk staabiga Tallinnas ja 484. üksik-konvoipataljon Narvas, kelle põhiülesanne oli kinnipeetavate transport.

ENSV NKGB suunas kõigepealt oma allüksused 1944. a. mais vastvallutatud Narva jõe tagustesse valdadesse, kus asusid tegutsema Narva osakond ja Viru maakonna osakond. Alustati tööd Narva jõe tagustest valdadest sõjatsoonist evakueeritud Eesti kodanike seas. Juulis 1944 asusid osakonnad Kaibolovo küla piirkonnas ja *teenindasid* 25 asustatud punkti.³⁷ Toimikud, mida menetleti, olid standardse faabulaga: üks või teine isik ilmutab nõukogudevastaseid meeleolusid, on teeninud Omakaitstes jne. Kontrollaruande kohaselt oli agentuurtöö nõrk, ei olnud värbamisi ja kohtumised toimusid ebareeglipäraselt, agente ei kontrollitud piisavalt. Kontrollijatele ei jäänud ka märkamatuks, et kõiki salajasi dokumente säilitati voodimadratsite all. Mõnel juhul fikseerisid kontrollijad ENSV NKGB töötajate marodöörlust – näiteks Narva vallas Vanakülas 1944. aasta kevadel paiknenud Viru maakonna osakonna operatiivgrupi töötajad võtsid elanikelt ära kariloomi ja jalgrattaid.³⁸

Leningradis kokku pandud ENSV NKVD ja NKGB, aga ka EK(b)P KK juhtimisel ettevalmistatud hõivamisüksused ehk nn. *operatiivgrupid* pidid sisenema Eestisse nii põhjaku kui ka lõunasuunalt. Pärast Petseri vallutamist Punaarmee poolt 11. augustil sõitis EK(b)P ja ENSV RKN-i lõuna operatiivgrupp 14. augustil 1944 Leningradist Pihkva suunas välja.

³⁵ Symposium of the Commission of the Historians of Latvija, vol. 17, lk. 245–246. 5. diviisi üksus tegutses ka Lätis.

³⁶ Operatiivne "teenindamine" tähendas tšekistliku terminoloogia järgi operatiivtöö läbiviimist mingil kindlal objektil või territooriumil.

³⁷ ENSV NKGB 2. osakonna 5. jaoskonna raport 2. osakonna ülemale "Narva Linnaosakonna ja Virumaa Maakonnaosakonna operatiivtöö kontrolli tulemustest", 13.07.1944, ERAF, f. 134SM, n. 1, s. 1, l. 82–91.

³⁸ ENSV NKVD operatiivgrupi ülema ettekanne "ENSV NKGB Virumaa ja Narva osakondade töötajate poolt kuritarvituste faktide kohta", mai 1944, ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 7, l. 30.

ENSV NKVD ja NKGB operatiivgrupid ei allunud ENSV võimuorganitele. NKGB operatiivgrupid koosnesid tulevaste maakondlike allüksuste isikkoosseisust (Lõunas Petseri, Valga, Võru ja Tartu allüksused, kokku 48 töötajat, Põhjas Narva, Pärnu, Harju maakonna, Viljandi maakonna, Järva maakonna ja Viru maakonna allüksused, kokku 55 töötajat). Lisaks oli Lõunas kõikide gruppide tööd juhtiv 13-liikmeline grupp riikliku julgeoleku major Aleksandr Puditsëvi juhtimisel.³⁹ Nagu juba öeldud, oli gruppide põhiülesanne Nõukogude võimule ebasoovitavate isikute kiire massiline arreteerimine. NKVD ja NKGB omavahelise tööjaotuse järgi tuli esialgu NKVD poolt arreteeritud *nõukogudevastane element* üle anda NKGB-le edasise uurimise läbiviimiseks.⁴⁰ Kohaliku parteikomitee sekretäriaga pidi kohalikul osakonnaülemal olema tihe kontakt, vastastikku tuli teineteist informeerida. EK(b)P organisatsioonis nägi NKGB abilist võitluses okupatsioonirežiimi vastastega.⁴¹

ENSV NKGB keskaparaat asus juba 1941. aastal tema kasutuses olnud majja Tallinnas Pagari t. 1, kohe pärast Tallinna hõivamist 22. septembril 1944. Maakondlikud allüksused võtsid enda valdusesse hooned pärast vastavate maakonnakeskuste hõivamist. Eesti territoorium jagati operatiivsektoriteks, mille ülematel oli õigus otsustada, keda arreteerida. Sanktsiooni selleks pidi andma ka prokurör.

Koos sõjaväevõimudega korraldati haaranguid. Ööl vastu 5. oktoobrit osales 80 ENSV NKGB töötajat Tallinna komandandi polkovnik Denissovi korraldatud haarangus kokku 1486 isikuga, kus kontrolliti üle kõik



Boriss Nazarov (1902–1974), ENSV NKGB 2. osakonna ülem 1944–1946. ERAF 1.6.2246

Tallinna elamispinnad ja vahistati 401 inimest, kellest kohe vabastati 205.⁴² Kinnivõetute materjalid anti esialgu üle Leningradi rinde “SMERŠ-ile”. Haarangu sõjalist osa juhtis NKVD Leningradi rinde tagala kaitse vägede ülem kindralmajor Ivan Pankin.⁴³ Samasugust haarangut planeeriti ka 12. novembriks 1944.⁴⁴ Selle plaani kohaselt pidid nii ENSV NKVD kui NKGB koostama kinnivõetavate nimekirjad ja tuvastama isikuandmed. Nimekirjade koostamise eest vastutasid NKGB-s 2. osakonna ülem Nazarov ja uurimisosakonna ülem Idel Jakobson, NKVD-st rahvakomissari asetäitja Kisseljov. Nimekirja pidid kinnita-

³⁹ ENSV NKGB rahvakomissari asetäitja Mihhailovi kiri EK(b)P KK sekretärile kaadrite alal Puussepalale, 14.08.1944, ERAF, f. 1, n.1, s. 521, l. 140.

⁴⁰ ENSV NKVD ringkiri kõikidele kohalike osakondade ülematele, 23.11.1944, ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 9, l. 25.

⁴¹ ENSV NKGB rahvakomissari informatsiooniline juhend parteikomiteede sekretärile NKGB tööst vabastataval territooriumil, 1944, ERAF, f. 1, n. 1, s. 524, l. 37.

⁴² Denissovi kiri EK(b)P KK sekretärile Karotammele, 06.10.1944, ERAF, f. 1, n. 1, s. 889.

⁴³ Plaan ürituste organiseerimiseks Tallinna elanikkonna kontrollimiseks 3., 4. ja 5.10.1944, dateerimata, ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 9, l. 239–241.

⁴⁴ Plaan nõukogudevastase ja spioonliku elementide kinnivõtmisoperatsiooniks Tallinna linnas, november 1944, mustand, ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 9, l. 228–231.



Leonid Raihman (1908–1990), NSVL NKGB
2. Valitsuse ülem asetäitja 1943–1946.

ma mõlemad rahvakomissarid. Operatsioonis pidid osalema NKVD ja NKGB töötajad ning NKVD 260. polgu ohvitserid ja sõdurid, kes jaotati arreteerimiste ja läbiotsimiste läbiviimiseks kolmeliikmelisteks gruppideks, kusjuures igas grupis oli kaks operatiivtöötajat ja üks 260. polgu sõjaväelane. Moodustati eraldi grupp arreteerimisorderite vormistamiseks, prokuröri sanktsiooni arreteerimiseks ei planeeritud. Samuti moodustati eraldi grupid arreteeritute vanglas vastuvõtuks ja uurimise kiireks läbiviimiseks. Nähti ette samasuguste plaanide koostamine ja operatsioonide läbiviimine maakondades. Plaani koostajatena pidid alla kirjutama Kumm ja Resev ning Raihman,⁴⁵ plaani kinnitama Merkulov. Haarangu korraldamise ja tulemuste kohta andmed puuduvad, andmeid on samasuguste haarangute korraldamisest vähemalt kuni 1944. a. detsembrini. 6. novembril toimus analoogne operatsioon Tartus, kus peeti kinni 251 isikut, neist 6 spionaažis kahtlustatavat ja 13 dokumentideta isikut andis NKVD uurimiseks üle NKGB-le.⁴⁶

ENSV NKVD-NKGB operatiivgruppidele lisaks ja koos nendega tegutsesid nende teistest NSVL allüksustest komandeeritud töötajad. Esimestel vallutuspäevadel alustatud jälitamisi ja vahistamisi juhiti NSVL NKGB kõrgeimal tasandil. Näiteks 17. oktoobril 1944 saabus Moskvast Kuressaarde operatiivsektori ülemaks määratud riikliku julgeoleku alampolkovnik Pastelnjak, kellel oli kaasas NKGB ja NKVD rahvakomissaride ettekirjutus, et kohe tuleb asuda *kontrrevolutsioonilise, desertöörliku, bandiitliku ja muu kuritegeliku elemendi* kinnivõtmisele. Muu hulgas oli öeldud, et sellest peab koos NKVD ja NKGB-ga osa võtma ka miilits. Kolm päeva hiljem saabus linna NSVL NKGB rahvakomissar V. Merkulov isiklikult koos 12-liikmelise grupiga ja nõudis miilitsatöötajaid 8 operatiivgrupi loomiseks, mis asusid inimesi kinni võtma.⁴⁷ Veel novembris ja detsembris tegutses NSVL NKGB operatiivgrupp Merkulovi juhtimisel Tallinnas, tegeldi samuti NKVD ja NKGB poolt kindlaks tehtud isikute arreteerimisega Tallinnas ja maakondades üle Eesti. Grupile oli allutatud ka ENSV NKVD ja NKGB.⁴⁸ Mõned olulisemad isikud, kes olid vahistatud NKVD poolt (näiteks Eesti valitsuse – 1944. a. septembris moodustatud Otto Tiefi valitsuse – ministrid Hugo Pärtelpoeg, Voldemar Sumberg, sõjavägede ülemjuhataja Jaan Maide jt.), anti Merkulovi korraldusel üle edasiseks uurimiseks ENSV NKGB-le.

Oktoobris pidi EK(b)P KK sekretär Karotamm tegema Moskvasse “vahekokkuvõtte” Eesti hõivamisest (samuti ka Läti ja Leedu komparteide juhid), kus see oli arutlusel ÜK(b)P KK orgbüroo istungitel. Selle aluseks olid ettekanded rahvakomissariaatide tegevuse kohta. NKGB ettekande järgi olid eestlaste meeleolud pärast Punaarmee edukat rünnakut tugevasti muutunud ja nad olid

⁴⁵ Tõenäoliselt on mõeldud NSVL NKGB 2. Peavalitsuse ülem asetäitjat Leonid Raihmani, kes oli üks rahvuslik-demokraatliku vastupanuliikumise likvideerimise juhte Baltikumis ja Lääne-Ukrainas, vt. V. Abramov. *Evrei v KGB*. Moskva, 2005., lk. 271–272. Dokument viitab Raihmani viibimisele Eestis kõnesoleval ajal.

⁴⁶ ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 3, l. 10.

⁴⁷ ENSV NKVD Saaremaa Maakonnaosakonna ülem ettekanne BVVO ülemale, 01.12.1944, ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 3, l. 31–32.

⁴⁸ ENSV NKVD ettekanne NSVL NKVD rahvakomissarile “ENSV NKVD operatiiv-tšekistlikust tööst 1944. a. 4. kvartalis”, jaanuar 1945, ärakiri, ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 7, l. 84–98.

asunud Saksa üksustest massiliselt deserteerima.⁴⁹ Seda aga kasutasid ära “natsionalistlikud elemendid endiste mitmesuguste poliitiliste parteide silmapaistvate tegelaste näol”, kes alustasid nende seas tööd “iseseisva kodanlik-demokraatliku Eesti taastamiseks”, luues “nõndanimetatud” Rahvuskomitee. NKGB teatas, et esimestel päevadel (pärast Eesti okupeerimist) on arreteeritud osa Rahvuskomitee liikmeid ja “töö ülejäänud liikmete väljaselgitamiseks ja likvideerimiseks jätkub”. Paljastatud nõukogudevastaste organisatsioonidena loetleti järgmisi: “Eesti Noored”, “Eesti Rahva Ühisabi”, “Vene elanikkonna asjade valitsus”, ajalehe Severnoje Slovo ümber kogunenud grupp. Samuti oli arreteeritud “rida saksa ja eesti residente, kes olid saanud Saksa luurelt ülesande viia läbi luure- ja diversioonitööd Punaarmee poolt hõivataval territooriumil”. Oli arreteeritud “Omakaitse” üksuse ülem, mis laskis maha kuni 250 *poliitvangi*, samuti teisi “Omakaitse” liikmeid, ning avastatud Saksa residentuur vanglas kinnipeetavate seas.

Kokku oli NKGB poolt Eestis 22. oktoobri 1944 seisuga arvele võetud üle 8000 inimese *nõukogudevastast elementi* ja teostatud üle 200 arreteerimise.

Siiski ei rahuldanud Eesti hõivamise käik NSV Liidu juhtkonda ja 30. oktoobril 1944 võttis ÜK(b)P KK orgbüroo vastu otsuse, milles märgiti ära “tõsiste puudujääkide ja vigade” olemasolu kohalike juhtide töös (samaaadne otsus tuli 1. novembril Leedu ja 3. novembril Läti kohta). Otsuses anti suunised sovetiseerimise meetmete osas, mille seas ühe olulisemana kerkis võitlus *kodanliku natsionalismiga*.⁵⁰ Järgnenud G. Malenkovi juhtimisel läbi viidud “organisatsiooniliste meetmete” seas oli tähtsaim ametlikult abistavat ja jälgivat, kuid sisuliselt juhtivat ja kontrollivat osa etendanud võimukeskuste – ÜK(b)P KK Eesti ja Leedu büroode loomine ÜK(b)P KK määrusega 11. novembrist 1944. (Läti büroo loodi 29. detsembril.) ÜK(b)P KK Eesti bü-



Nikolai Sazokin (1910–1985), NSVL NKVD ja NKGB volinik Eestis 1944–1945.

roosse kuulusid: esimees Nikolai Šatalin (senine ÜK(b)P KK kaadrite valitsuse juhataja esimene asetäitja), tema esimene asetäitja Georgi Perov (senine Vene NFSV RKN aseesimees) ja büroo liige Nikolai Sazokin (senine NSVL NKGB 2. Valitsuse (vastuluure) ülem asetäitja, 3. järgu riikliku julgeoleku komissar), samuti EK(b)P KK esimene sekretär Nikolai Karotamm ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees Arnold Veimer. Tšekistide ametkonna siseselt oli Sazokinil samaaegselt ametinimetus “NSVL NKVD ja NKGB volinik Eestis”. See tähendas olla kõigi Eestis paiknenud NKGB ja NKVD asutuste ja väeüksuste kõrgeim juht ja kuraator kohapeal, mistõttu rahvakomissar B. Kummi juhiroll muutus veelgi formaalsemaks.

NKGB töö tulemustest Eesti okupeerimise käigus räägib arreteeritute arv. 1944. aasta 20. oktoobri seisuga oli ENSV NKVD vanglates: vanglas nr. 1 (endine Keskvangimaja ehk “Patarei”), nr. 3 (Tartu) ja nr. 10

⁴⁹ ENSV NKGB ettekanne Karotammele “Olukorrast Eestis peale vabastamist saksa okupantidest ja tööst vaenlase agentuuri ja kontrrevolutsioonilise elemendi kinnivõtmisel”, 22.10.1944, ERAF, f. 1, n. 1, s. 849, l. 81–84.

⁵⁰ E. Zubkova, *op. cit.*, lk. 139–140; T. Tännberg, *op. cit.*, lk. 231–246.

(Võru) vahi all kokku 427 vahistatud, kellest 155 oli vahistanud NKGB (kellest omakorda 102 olid vanglas nr. 1).⁵¹ 1. jaanuariks 1945 oli arreteeritute arv Eesti vanglates juba 4218, kellest vanglas nr. 1 oli 2378 (vangla oli ette nähtud 1300 kinnipeetavale),⁵² 25. jaanuariks oli samas vanglas juba 2957 kinnipeetavat, neist NKGB vahistatud 1881.⁵³ Siia tuleks lisada veel NKGB enda kinnipidamiskohtades hoitavad isikud, kelle arvu kohta andmed puuduvad. Arreteeritute vara jagamisel oli tšekistidel mängus ka omakasu – Kummi teate kohaselt oli 1945. a. juunist 50% arreteeritute korteritest antud NKVD ja NKGB kaastöötajatele elamispiinaks,⁵⁴ samuti koguti kokku arreteeritute korteritest väärtuslikum mööbel, pianiinod jne., mille 1944. a. lõpus omandasid NKGB töötajad, eelkõige juhtkond.⁵⁵

ENSV NKGB struktuur

ENSV NKGB allüksused olid küll operatiivselt siinsete ülemuste juhtida, kuid said juhtnööre ja andsid aru oma tööliinis otse NSVL NKVD-NKGB volinikule ja NSVL NKGB vastavasse valitsusse Moskvast. Kogu ENSV NKGB kirj vahetus, dokumentatsioon ja asjaajamine oli salastatud ja venekeelne. Töökorraldus põhines skeemil: käsk – plaan – aruanne.

Rahvakomissariaadi juhtkonda kuulusid rahvakomissar kindralmajor⁵⁶ Boris Kumm, tema kaks asetäitjat – juba nimetatud alampolkovnik A. Mihhailov ja 1945. aasta märtsis ametisse määratud alampolkovnik Pavel Pastelnjak, asetäitja kaadrite alal alampolkovnik Vladimir Vedejev ja

abi majandusalal kapten Vladimir Aspel.⁵⁷

NKGB oli jaotatud allüksuse suuruse ja alluvusvahekorra järgi peavalitsusteks (*glavnoe upravlenie*), valitsusteks, osakondadeks (*otdel*) ja jaoskondadeks (*otdelenie*), kasutati ka nimetust *allosakond*), oli ka väiksemaid üksusi, nagu grupp, punkt jne. ENSV NKGB struktuuriüksused jagunesid keskparaadiks ja kohalikeks allüksusteks. Keskparaadi moodustasid osakonnad, mis jagunesid reeglina tegevusloikude järgi jaoskondadeks, kuid oli ka iseseisvaid jaoskondi jm. osakonna või jaoskonna õigustes olevaid struktuuriüksusi, mis allusid otse juhtkonnale (keskparaadis oli 9, hiljem 10 osakonda ja 5 iseseisvat jaoskonna õigustes allüksust). Osakonda või jaoskonda juhtisid ülem ja tema asetäitja(d), reeglina vanemohvitseri auastmes, kui kaadri olemasolu seda võimaldas. Osakondade reakosseisu moodustasid reeglina nooremohvitseri auastmes sõjaväelased koosseisuliste ametnikena – *operatiivvolinikud*. Igas jaoskonnas oli koos juhtkonnaga tavaliselt 5–10 operatiivtöötajat. Operatiivtöötajad juhtisid salajasi mittekoosseisulisi kaastöölisi ehk *agentuuri*. Lisaks olid osakondadel ja iseseisvatel jaoskondadel veel tehnilised töötajad: sekretär, masinakirjutaja, tõlk jne. Keskparaadi struktuuriüksused olid vastavalt NSVL NKGB allüksuste tööliinide järgi tähistatud numbriga ((agentuur-)operatiivtööga tegelevad osakonnad – 2., 4. ja 5. osakond ning 6. jaoskond), literaga (operatiivtööd toetavad osakonnad – “A”, “B” ja “V” osakond) või tegevusala nimetusega (administratiivosakonnad, aga ka uurimisosakond ja operatiivosakond).

2. osakond, nagu eespool mainitud, oli keskne ja suurim struktuuriüksus, milles oli

⁵¹ ENSV NKVD vanglate osakonna andmed “Kinnipeetavate hulgast ENSV NKVD vanglates”, 21.10.1944, ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 6, l. 81.

⁵² ENSV NKVD ettekanne, dateerimata, ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 7, l. 97.

⁵³ ENSV NKVD akt, 25.1.1945, ERAF 17SM-4-14, l. 11–13.

⁵⁴ ERAF, f. 1, n. 3, s. 80, l. 94.

⁵⁵ Voronini ülekuulamisprotokoll, 1948, ERAF, f. 134SM, n. 1, s. 10, l. 92.

⁵⁶ 1945. aasta juulis leidis aset järjekordne riikliku julgeoleku auastmete reform, mille käigus ühtlustati riikliku julgeoleku auastmed armeeauastmetega.

⁵⁷ Pastelnjaki senine töökoht oli NSVL NKGB jaoskonnaülem, Vedejevil NKGB Moskva linna ja oblasti valitsuse kaadrite osakonna ülem asetäitja (Kummi asetäitjaks määratud oktoobris 1944), Aspel oli olnud NSVL NKGB 4. Valitsuse jaoskonnaülem asetäitja (ta oli töötanud NKGB haldusülemena Eestis ka 1941. aastal).

eri aegadel kuni 10 jaoskonda. 2. osakonna ülemaks määrati 1944. aastal senine NKGB Leningradi oblasti valitsuse 2. osakonna 2. jaoskonna ülem, riikliku julgeoleku major (hiljem polkovnik) Boriss Nazarov, kes oli varem Eestiga kokku puutunud 1939–1940 Punalipulise Balti Laevastiku NKVD eriosakonnas teenides. Osakonda kureeris NSVL NKGB 2. Valitsus. Sõja ajal oli osakonna tähtsaim ülesanne Saksa agentuuri otsimine, paljastamine ja ümbervärbamine või arreteerimine, selle kõrval Saksa okupatsioonivõimudega aktiivselt koostööd teinud isikute arvelevõtt ja tagaotsimine. Veidi liialdades võib öelda, et NKGB kahtlustas Saksa agendiks olemises kogu okupatsiooni ajal Eestis viibinud elanikkonda. Esimeses järjekorras oli arreteeritavate isikute kohta andmeid kogutud juba Nõukogude tagalas, seda sai ajakirjandusest ja agentide vahendusel. Ka kontrollitava isiku sugulaste elamine sõja ajal vaenlase territooriumil võis tekitada julgeolekus “operatiivset huvi”. Samas oli NKGB-l üsna hea ülevaade Eesti territooriumidel tegutsenud Saksa luure- ja vastuluureorganite võrgustikust, mida esimeste asjaosaliste “kinnikukkumisel” võis harutama asuda.⁵⁸ Juba sõja ajast oli hakatud intensiivselt kasutama raadiomängude meetodit, mis lubasid raadiosaatjate teel valetateid edastades petta vaenlast ja panna ta tegutsema enda huvides. 2. osakonnast eraldati peagi iseseisvaks allüksuseks raadioside jaoskond. Peagi aktiveerus töö ka endiste liitlaste, eelkõige “Inglise luure” ja “Ameerika luure” vastu.⁵⁹ Agentuuri otsiti aktiivselt ka repatriantide ehk välismaalt Eestisse tagasi pöördujate seast. “Saksa agentide” jälitamine ja arreteerimine oli võimalik otstarbekalt ühendada eesti rahvuslike jõudude likvideerimisega. Otto Tiefi valitsuse likvideerimisest kui NKGB töövõidust oli eespool lühidalt juba juttu. Sama saatus tabas ka Eesti Rahvuskomiteed ja rahvuslikult meelestatud noorteorganisatsioone. Just viimased kuju-

nesid põhilisteks iseseisvusmeelsete vastupanuvormiks linnades.⁶⁰ Lisaks neile kuulusid nõukogudevastase elemendina 2. osakonna huviorbiiti ka vaimulikud ja nende “vaenulik tegevus”.

Uurimisosakond (kasutatud ka nimetust Juurdlusosakond – *Sledstvennyj otdel*) oli, arvestades arreteeritute suurt hulka, tähtsusest järgmine osakond. Osakonna ülesanne oli tegelda NKGB poolt vahistatute süüasjade uurimisega, mis sisuliselt tähendas okupatsioonivõimude poolt arreteeritud isikute poliitilisele represseerimisele ja tapmisele õigusliku vormi andmist. Osakonna eesotsas olid osakonnaülem kapten (hiljem major) Idel Jakobson ja tema kaks asetäitjat. Osakonnas oli esialgu kaks, hiljem kolm jaoskonda. Uurimisosakonna reakoosseisu moodustasid erinevalt operatiivosakondadest *uurija* (*sledovatel'*) ametinimetust kandvad ohvitserid-tšekistid.

Operatiivosakond tegeles isikute salajase kindlakstegemisega esmajoones nende elukohtades (*operativnaja ustanovka*), isikute salajase välise jälgimisega avalikes kohtades (*naružnoe nabljudenie*), arreteerimiste ja läbiotsimistega. Seetõttu oli osakonnale vajalik agentuur eelkõige elamutes, aga ka lõbustus-asutustes jms. Osakonda juhtis ülema asetäitja kapten Nikolai Suhharev, osakonnas oli 3 jaoskonda. NSVL NKGBs juhtis seda tööliini 2. valitsuse 12. osakond.

Plaanipärase töö jaotus eelpoolnimetatud kolme osakonna vahel oli reeglina selline, et 2. osakonnas olevate andmete olemasolul ja juhtkonna loal tegi operatiivosakond kindlaks isiku tema elukohas ning toimetas tema arreteerimise ja läbiotsimise, pärast mida pumbati vahistatud isikust välja võimalikult täielik informatsioon talle teada olevate teiste okupatsioonirežiimile (potentsiaalselt) ohtlike isikute kohta, ja kui tema värbamine salajaseks kaastööliseks ei õnnestunud või ei olnud otstarbekas, anti isik uurimismaterjali-

⁵⁸ Saksa eriteenistuste võrgustiku kohta Eestis vt. nt.: ERAF, f. 138SM, n. 1 s. 19A.

⁵⁹ 30. oktoobril 1945 andis NSVL NKGB tsirkulaari “Inglise luure tegevusest NSVL vastu”, V. Abramov. Kontrazvedka. Moskva, 2006, lk. 127.

⁶⁰ Vt. Endiste Õpilaskorraldusvõitlejate Liit. Saatusekaaslased. Eesti noored vabadusvõitluses 1944–1954. Koostaja U. Josia. Tartu–Tallinn, 2004.

de vormistamiseks ja süüdistuse esitamiseks üle Uurimisosakonnale, mis üritas ka ise arreteeritult uusi andmeid kätte saada. Nii 2. kui Uurimisosakonna kogutud uute andmete põhjal läks kogu protsess uuele ringile juba uute isikutega.

Kohalikud allüksused (12), mille ülesanne oli operatiivtöö läbiviimine väljaspool keskust ja vähemtähtsate *nõukogudevastaste elementide* töötlus, jagunesid 1944. aastal linnaosakondadeks (Tartu LO ja Narva LO), maakonnaosakondadeks (Võru MO, Viru MO, Harju MO, Pärnu MO ja Saaremaa MO, suuremad jagunesid ka tähtsamate tööliinide järgi jaoskondadeks: 2. jaoskond, uurimisjaoskond, operatiivjaoskond) ning maakonnajaoskondadeks (Petseri MJ, Valga MJ, Viljandi MJ, Järva MJ ja Lääne MJ). 1945. a. jaanuaris-veebruari maakonnajaoskonnad reorganiseeriti: seoses maakonna ärakaotamisega likvideeriti Petseri maakonnajaoskond ja ülejäänud muudeti osakondadeks.

ENSV NKGB juhtiva kaadri seas (1945. aasta 19. jaanuari seisuga)⁶¹ oli kokku 57 ametikohta, millest oli täidetud 45. Kõik ametnikud olid kommunistliku partei liikmed. Rahvuste järgi oli nende seas 34 vene last, 8 eestlast (keskosakondade ülemate seas ei olnud ühtegi eestlast) ja 3 muust rahvusest isikut. Keskosakondade ülemad (kui I. Jakobson välja arvata) olid kõik NSV Liidust pärit enne 1940. aastat teenistuses olnud julgeolekuohvitserid, seega rahvakomissariaadi tööd juhtisid ja korraldasid NSVL okupatsioonivõimude “spetsialistid”.

1945. a. kevadel moodustati ENSV NKGB **“B” osakond**, mis vastutas operatiiv-tehnilise kindlustamise eest. Osakonna töökohustuste hulka kuulus uue salajase pealtkuulamis-, pildistamis- jm. tehnika juurutamine ja kasutamine. Osakonda juhtis polkovnik Vladimir Ševlakov. Kõigi ENSV NKGB allüksuste kohta 1945. aasta jaanuarist on informatsioon artikli lõpus olevas tabelis.

NKGB agentuur-operatiivtegevuse meetodid

Põhiliseks operatiivosakondade töö ehk nn. *operatiivtegevuse* vahendiks pidi pärast massiliste arreteerimiste lõppu kujunema *agentuurtöö* – salajaste mittekoosseisuliste kaastööliste ehk agentide rakendamine. Agentuurtöö hulka kuulusid esialgsete *signaalide* (kaebuste või muu informatsiooni) kontroll, agentuurne (agentide abil) andmete kogumine ja kontroll, agentuurne *läbitöötlus* (*razrabotka*), agentuurne tagaotsimine ja jälgimine. Salajaste kaastööliste kogum ehk *agentuur* koosnes *agentidest*, *informaatoritest* ja *residentidest*. 1941. aastal oli sätestatud, et *agent* võis olla niisugune salajane kaastööline, kes osales kindlas *agentuurtöötluses* ja kel oli töödeldavate usaldus. Ta pidi olema isikuomadustelt kasutatav ka teistes töötlustes ja vajaduse korral ka töös välismaal.⁶² Agendid värvati peamiselt *vaenuliku keskkonna* seast, kasutades *kompromiteerivat materjali*, s. t. ähvardusi, kuid mõnel juhul ka okupatsioonivõimude toetajate seast nn. patriootlikul alusel. Agent värvati osakonna juhtkonna ettepanekul ENSV NKGB juhtkonna sanktsiooniga. Ülesannete täitmise eest maksti agentidele reeglina ka tasu. Nende kohta seati sisse isiklik toimik, töötoimik ja arvestuskaart ning anti varjunimi. Isiklik toimik asus operatiivtöötaja juures, kes oli agendiga sidemes. Agentide hulgas eristati kasutamise viisi järgi marsruutagente (*agent-maršrutnik*), keda kasutati läbitöödeldava elu- või ilmuniskohal tabamiseks või sidemete kindlakstegemiseks, tuvastusagente (*agent-opoznovatel*), keda kasutati tagaotsitavate isikute äratundmiseks, siseagent (*agent-vnutrennik*) – suunamiseks vaenulikesse gruppidesse, sisekambriagente (*agent-vnutrikamernyj*) – tööks kinnipidamisasutuses vahistatute hulgas jt.⁶³ Relvastatud ja/või end okupatsioonivõimude eest varjavate isi-

⁶¹ Nimekiri ENSV NKGB nomenklatuurtöötajatest, 19.01.1945, ERAF, f. 1, n. 3, s. 434, l. 2–4.

⁶² Istorija sovetskix organov, *op. cit.*, lk. 307.

⁶³ Kontrrazvedyval'tel'nyj slovar'. KGB pri SM SSSR. (F. È. Dzeržinski nim. Kõrgema Punalipulise Kooli väljaanne, Vast. toim. V. F. Nikitenko) Moskva, 1972, lk. 7.

kute ja gruppide vastu ja nende koosseisus töötamiseks oli ette nähtud agent-võitleja (*agent-boevik*), keda kasutati ka töödeldavate isikute mõrvamiseks.⁶⁴ Salajane informaatior ([*sekretnyj osvedomitel*]) oli reeglina salajane kaastööline, kel polnud usaldusliku sidet töödeldavaga, kuid kes võis tema kohta andmeid anda, kohtudes temaga ametialaselt või olmeolukorras, samuti võis ta teavitada faktidest, mis annaksid alust teatud isikut vaenulikus tegevuses kahtlustada. Informaatorite hulk oli agentidest tunduvalt suurem. *Residente* kasutati sidepidamiseks informaatoritega ja nende töö juhtimiseks, sageli olid residendid endised riikliku julgeoleku kaadritöötajad. Reeglina kohtuti agentuuriga salaja, kasutades *konspiratiivkortereid*. Eeskirjade järgi pidi operatiivtöötaja kohtuma salajase kaastööliselega vähemalt kolm korda kuus, kuid reaalselt see ei toiminud, eriti kaootiline oli agentuurtöö olukord maakonnaosakondades.⁶⁵

Operatiivtöö dokumenteeriti operatiivarvestuse toimikutes, mida alates 1944. aastast kehtestatud korra järgi oli NKVD-NKGB süsteemis 3 põhilist liiki: agentuurtoimik (*agenturnoe delo*, viidi sisse vaenulikus tegevuses kahtlustatavate isikute grupi läbitöötluseks, nagu näiteks põrandaalune organisatsioon, metsavendade grupp jne.), formulartoimik (*delo-formuljar*, vaenulikus tegevuses kahtlustatavate üksikisikute töötluseks) ja arvestus-järelevalvetoimik (*učetnobljudatel'noe delo*, varem karistust kandnud või oma varasema tegevusega seoses NSVL võimudele kahtlaste isikute kohta. Toimikule anti number ja agentuurtoimikule ka tingnimetus. Toimik lõpetati menetletavate isikute aresteerimisega. Uute materjalide kontrolliks nii isiku kui grupi tegevuse kohta viidi sisse eel-agentuurtöötluse toimik (*delo predvaritel'noj agenturnoi razrabotki – PAR*), mida võis menetleda mitte rohkem kui 3

kuud. Eksisteerisid ka nn literatoimikud⁶⁶ (*liternoe delo*), kuhu koondati andmed teemaatilisel erinevate objektide (näiteks “Saksa luureorganid” jne.) kohta. Eesti rahvuslik-demokraatliku vastupanuliikumise ja relvastatud vastupanugruppide suhtes menetletud operatiivtoimikud viis KGB Eestist enne likvideerimist peaaegu täies ulatuses välja.

ENSV NKGB osa võitluses relvastatud vastupanuliikumise

Relvastatud vabastusliikumise või vastupanu ulatust ja olemust käsitlev probleemiring on üpris paljukäsitletud, lai ja väljuks siinse teema raamest. On üsna selge, et metsavendlus selle mitmekesisest vormidest, alates enda varjamisest ja lõpetades aktiivse relvastatud vastupanu organiseerimisega, oli reaktsioon sovetiseerimisele ja eriti selle räigetele vormidele – repressioonidele ja terrorile. Võrreldes Lätiga, eriti aga Leeduga, olid Eestis metsavendluse mastaabid väiksemad. On mõistetav, et NKVD ja NKGB poolt teostatud haarangutest, tapmistest ja aresteerimistest ülesärritatud metsavendadele oli kõige jõukohasemad vastased kohalikud võimuaktivistid ja ka lihtsad külaelanikud, keda kahtlustati koostöös tšekistidega.

NSV Liidu siseasjade rahvakomissar L. Beria pidas *nõukogudevastast põrandaalust ja tema relvastatud bandesid* 1944. aasta oktoobris sakslaste poolt initsieeritud ja ajutiseks nähtuseks, mis tuli kiiresti likvideerida. Näib, et NSV Liidu riiklikul tasemel ei arutatud relvastatud vastupanuliikumise küsimusi kuni 1945. aasta suveni.⁶⁷ Kuigi relvastatud vastupanuliikumise (riikliku julgeoleku terminoloogia järgi *poliitilise banditismi*) likvideerimine oli otseselt tehtud ülesandeks ENSV NKVD Banditismivastase Võitluse

⁶⁴ Kasutatud on ka nimetust mõrvaragent või hävitusagent, vt. nt.: P. Väljas. Hävitusagendid. Mõningatest julgeolekuorganite operatiiv-agentuurtöö meetoditest metsavendlusevastases võitluses sõjajärgsel perioodil. – Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Koost. T. Noormets. Tallinn, 1999.

⁶⁵ Vt. maakonnaosakondade kontrolli materjalid 1946. aastast, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 68. l. 69, 70.

⁶⁶ Litera — vene k. trükitäht — tähistas kindla kategooria salajasi andmeid või meetmeid.

⁶⁷ E. Zubkova, *op. cit.*, lk. 225.

Osakonnale,⁶⁸ hakkas sellega iseseisvalt tegelema ka NKGB, kelle üheks ülesandeks sai *likvideerida relvastatud gruppe organiseeriv rahvuslik pörandaalune liikumine*. 1945. a. alguses andis NSVL NKGB korralduse ENSV NKGB-le võtta aktiivselt osa *bandiitlike formeringute* likvideerimisest. Moskvast NSVL NKVD Banditismivastase Võitluse Peavalitsusest kohale saabunud riikliku julgeoleku alampolkovniku Slepnevi juhtimisel koostati ühisoperatsioonide plaanid, mille arutamiseks toimus 12.–14. märtsini nõupidamine NKGB ja NKVD maakonnaosakondade ülemate, “SMERŠ-i”, NKVD sisevägede ja Balti ringkonna piirivalvewägede esindajate osavõtul. Moodustati ühendatud operatiivgrupid ja korraldati ümber kohalike NKGB osakondade töö, kohustades neid värbama varjuvate relvastatud gruppide kindlakstegemiseks sobivat agentuuri ja allutades nad valdavas osas ühisoperatsioonide käsutusse. Põhiliseks tegevusmeetodiks sai mastaapne *tšekistlik-sõjaline operatsioon*, kus operatiivtöötajad, agentuuri ja tunnistajaid kasutades saadud informatsiooni alusel, juhtisid gruppide ja üksikisikute varjumispaikadesse NKVD väeüksused, kes pidid punkrid hävitama ja isikud arreteerima või tapma. Märtsis toimus esimene selline operatsioon Viru maakonnas, kus ühendatud operatiivgrupi juhiks oli Slepnev isiklikult.

Mõnede ühendatud operatiivgruppide ülemateks olid 1945. aastal määratud ENSV NKGB juhtivametnikud, nagu rahvakomissari asetäitja Mihhailov (tegutses märtsis ja aprillis Võru ja Valgamaal, gruppi kuulus 56 NKGB ja NKVD operatiivtöötajat ja 775 NKVD 138. laskurpolgu ohvitseri ja sõdurit; samuti juhtis Mihhailov operatiivgruppi Tartu maakonnas augustist novembrini), rahvakomissari asetäitja Pastelnjak (maist augustini Viljandi maakonnas), osakonnaülem asetäitja major Aleksei Natalitš

(augustist detsembrini Pärnu maakonnas), jaoskonnaülem major N. Aleksejev (juulist novembrini Järva maakonnas) ja osakonnaülem Nazarov (augustist novembrini Lääne maakonnas).⁶⁹

NKVD planeeris 1945. a. deporteerida relvastatud vastupanugruppide perekonnaliikmed ja toetajad, mille teostumise kohta siiski andmed puuduvad.

1945. septembrikuus hakkas Stalin NSV Liidu valitsemisaparaadis läbi viima muudatusi, mis viisid ühe etapi lõppemiseni riigi ajaloos, sealhulgas ka NKGB reorganiseerimiseni 1946. aastal. 4. septembril kaotati sõja ja riigis erakorralise olukorra lõppemisel riikliku kaitsekomitee võimutäius, mis läks tagasi NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogule. Septembris külastas NSVL NKVD rahvakomissar Beria korraldusel Tallinna NSVL NKGB rahvakomissari asetäitja kindralpolkovnik B. Kobulov (esimese sellekohase kontrollretke tegi Kobulov juunikuul Leetu), kes kontrollis siinsete NKVD ja NKGB asutuste ja väeosade tööd rahvusliku vastupanuliikumise likvideerimisel. Tema aruande kohaselt oli 1. septembri 1945 seisuga NKVD ja NKGB poolt likvideeritud 227 relvastatud gruppi, tapetud, kinni võetud ja *legaliseerunud* 1944 isikut, ning nõukogudevastase pörandaaluse liikumise osalisi arreteeritud kokku 9724 isikut.⁷⁰ Samas teatati, et NKVD ja NKGB on saanud andmeid, et rahvuslik liikumine tahab taastada okupatsioonirežiimi-vastase pörandaaluse. Näitena tõi Kobulov Voldemar Hendriksoni ja tema grupi, mis paljastati juulis ja mille uurimist hakkas toimetama NSVL NKVD-st kohale saabunud kindralmajor Vassili Prošin. Beria käskis seepeale võitlust tugevdada ja anda Kobulovil Eestis vastavad korraldused kõrvaldamaks puudused agentuurtöös ja NKVD vägede sõjalises tegevuses. Sellest lähtuvalt andis Kobulov koos rahvakomissaride

⁶⁸ BVVO organisatsiooni ja tegevuse, samuti ühisoperatsioonide kohta vt. P. Kuusk. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2007.

⁶⁹ ENSV NKGB rahvakomissari asetäitja Mihhailovi ettekanne NSVL NKGB-le, veebruar 1946, mustand, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 128, l. 75–110.

⁷⁰ Kobulovi ettekanne Beriale, september 1945, ärakiri, ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 15, l. 341–342.

Kummi ja Reseviga 4. septembril 1945 välja käskkirja nr. 00106/0012 “Banditismivastase võitluse parandamiseks”.⁷¹ Kirjeldades olukorda vastavas tööloigus, konstateeriti, et halbade töötulemuste põhjus on eelkõige nõrk agentuurtöö reas NKVD-NKGB maakonnaosakondades – selle asemel, et saavutada igasse gruppi siseagendi kaasamine, piirduakse vaid informaatorite värbamisega. Samuti rõhutati halba koostööd NKVD ja NKVD maakonnaosakondade vahel. Käskkiri nõudis “Nõukogudevastase natsionalistliku põrandaaluse ja tema relvastatud bandede likvideerimiseks Nõukogude Liidu Marssali sm. Beria juhtnööride kiiremaks täitmiseks” komandeerida raskematesse maakondadesse NKVD ja NKGB vastutavad töötajad (sh. NKGB-st Viljandi maakonda Pastelnjak, Tartu maakonda Mihhailov, Lääne maakonda Nazarov, Järva maakonda 2. osakonna ülema asetäitja major Viktor Tamm, Pärnu maakonda Natalitš), kes pidid juhtima kohtadel nii NKVD kui NKGB tegevust. NKVD ja NKGB maakonnaosakondade ülematel kästi tõhustada siseagentide, marsruutagentide ja spetsiaalsete naisagentide värbamist (arvestades asjaolu, et grupid kasutavad oma sidepidamiseks tavaliselt just naisi; nende agentidega pidid töötama isiklikult maakonnaosakondade juhid). Tuli aktiveerida agentuurtööd intelligentsi ja vaimulike seas, arvestades nende “ideelist seotust” relvastatud gruppidega. Samuti tuli agiteerida gruppide liikmeid *legaliseeruma*, s. t. lõpetama enda varjamine.

Tõenäoliselt on samade sündmustega seotud ka septembri keskel toimunud Eesti NSVL NKVD-NKGB voliniku väljavahetamine, kelleks sai senine NKGB Krasnodari krai valitsuse ülem, kindralleitnant Nikolai Gorlinski. Gorlinski oli Beria soosik ja staažikas tšekist juba 1920. aastast, sealjuures töötanud NSVL NKVD keskparaadis Moskvast ka vastuluure valitsuse ülema ametikohal. Kuna Gorlinski oli “kuulsaks” saanud ka-

sakatevastaste karistusoperatsioonide juhtimisega 1943. aastal Stavropoli kraisis, oodati ilmselt temalt ka siin läbimurret just eelkõige relvastatud vastupanuliikumise vastases võitluses. Senine NKVD-NKGB volinik Sazõkin määrati olulisele kohale NSVL NKVD “S” osakonna ülema asetäitjaks, mis oli äsja loodud NSV Liidule tuumarelva soetamise küsimuste lahendamiseks ja kuulus Beria isikliku kureerimise alla.

Septembrikuusse langes ka mõningane massilise karistuspoliitika piiramine: 18. septembril 1945 antud NSVL NKVD ja NKGB ühiskäskkirja alusel tuli edaspidi süüasjade saatmist karistuse otsustamiseks NSVL NKVD Erinõupidamisele otsustavalt piirata ja üldjuhul saata asi otsustamiseks kohtusse.⁷² ENSV NKGB jaoks tähendas see enamiku süüasjade saatmist otsustamiseks NKVD vägede Eesti NSV Sõjatribunalile.

Detsembri algusest jagati relvastatud vastupanuliikumise vastase võitluse tõhustamiseks ENSV NKGB 2. osakond kaheks – tööks linnas ja maakondades (*perifeerias*). 2. osakonna ülemaks perifeeria alal määrati 1940. aastal Narvas tšekistina tööle asunud venestunud eestlane Eduard Neelus, senine jaoskonnaülem. NKGB suurem tähelepanu maakondadele tähendas eelkõige relvastatud vastupanuliikumise vastase võitluse taktika muutmist ja agentuurtöö tõhustamist seniste NKVD-NKGB suurte ühisoperatsioonide asemel.

Stalin planeeris samaaegselt muudatusi ka NSVL NKGB ja NKVD juhtkonnas. Detsembris vabastati NKGB rahvakomissari asetäitja Kobulov, kes asendati senise Kasahhi NSV NKGB rahvakomissari, kindralleitnant Sergei Ogoltsoviga. 29. detsembril 1945 vabastati NKVD rahvakomissari kohalt Beria, kes asendati kindralpolkovnik Sergei Krugloviga (Beria jätkas NSVL RKN esimehe asetäitjana). Uut kandidaati otsiti juba ka NKGB rahvakomissari Merkulovi kohale.

⁷¹ ENSV NKVD ja NKGB käskkirja nr. 00106/0012, 04.09.1945, ärakiri, ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 34, l. 111–112.

⁷² O. B. Mozohhin. Pravo na repressii. Vnesudebnye polnomočija organov gosudarstvennoj bezopasnosti 1918–1953. Kučkovo Pole, Moskva–Žukovski, 2006, lk. 230.

NKGB suhted kommunistliku parteiga

Kuigi kommunistliku partei põhikirja järgi ei olnud parteiorganitel õigust rahvakomissariaadi ja selle administratsiooni tööd kontrollida, kujutas asutusesisene parteiorganisatsioon endast partei allüksust ametkonna sees, mille kaudu oli võimalik julgeoleku juhtimist mõjutada. Kommunistliku partei liinis kureeris ENSV NKGB tegevust EK(b)P Keskkomitee, mille initsiatiivil toimus rahvakomissariaadi parteilaste grupi esimene koosolek juba 3. märtsil 1944 Leningradis 32 parteiliikme ja 13 liikmekandidaadi osavõtul. Koosolekul teatas EK(b)P KK-st kohale saabunud Aili Männikus KK otsusest organiseerida ajutine ENSV NKGB parteigrupp, mille tööülesandeks saaks “asutuses parteitöö läbiviimine, KP liikmete seas töö- ja parteidistsipliini ja tšekistliku valvuse ja poliitilise ning kultuurilise taseme tõstmine”. Samuti pidi see parteigrupp hakkama tegelema parteiliikmete ja liikmekandidaatide vastuvõtuga. Koosolekul loeti ette Stalini käskiri, mis kohustas NKGB kaastöötajaid tõstma töödistsipliini ja tšekistlikku kvalifikatsiooni ning valmistuma uuteks ülesanneteks seoses Punaarmee sissetungiga Eestisse.⁷³ Juunis moodustati ENSV NKGB parteialgorganisatsioon, mille sekretäriks valiti osakonnaülem asetäitja Alfred Pressmann. Juulikuuks oli arvel juba 145 liiget ja 37 kandidaati.⁷⁴ NKGB parteiorganisatsioon oli liikmete arvult üks viiest suuremast ENSV parteigrupist Leningradis. Alates aprillist hakati organiseerima ka komsomoli liikmeid, keda oli alguses 34.

1. jaanuariks 1945 oli Eestis kompartei liikmeid kokku 2409, umbes pool parteilastest (Eestis, Lätis ja Leedus) oli arvel NKGB, NKVD või sõjaväeorganisatsioonide juures.⁷⁵ 21. veebruaril 1945 otsustas EK(b)P KK Büroo partei mõju kasvatamiseks ENSV NKGB-s ning seal parteitöö ja partei juurdekasvu parandamiseks moodustada rahvakomissariaadi parteikomitee, sealhulgas komitee sekretäri

ja tehnilise töötaja palgalised ametikohad, kes oleks vabastatud muust tööst.⁷⁶ Komitee pidi koosnema osakondade põhjal moodustatud üheksast parteialgorganisatsioonist. Parteikomitee sekretäriks valiti senine 2. osakonna jaoskonnaülem, riikliku julgeoleku major Dmitri Gurov, mis tähendas ka parteitöö allutamist NSV Liidu tšekistitaustaga isikutele. Parteikomitee koosolekute protokollidest nähtuvalt tegeles parteiorganisatsioon eelkõige uute liikmete vastuvõtmise, poliithariduse programmide ja olmeliste küsimuste arutamisega. Ei kajastu, et parteikomitee oleks edastanud EK(b)P KK-le informatsiooni NKGB operatiivtegevuse kohta.

EK(b)P KK aparaat juhtis ja suunas poliitilist võitlust Eesti sovetiseerimise eest. Mõnevõrra lihtsustatult võib öelda, et tšekistid pidid sovetiseerimisel ära tegema “musta töö” ja kohalikud parteiorganid seda ideoloogilis-propagandistlikult põhjendama ning juhtima ja suunama nõukoguliku riigi ülesehitamist, seega kandma hoolt “helgema poole” eest. Nende organisatsioonide omavaheline vahetõttu toimus Kremli poolt ette antud mängureeglistiku järgi. Julgeolek pidi vaatama parteile alt üles, kuid parteiaparaadile oli selge, et “gebidid” on otsealluvuses Moskvale ja nende asjadesse sekkuda ei tohi, vastasel korral võib ise vastu näppe saada. Praktilises tegevuses jätkas EK(b)P KK NKGB suhtes toetavat rolli, millega kaasnes abi osutamine NKGB kaadrite komplekteerimiseks. Kuigi rahvakomissar Kumm oli EK(b)P KK ja selle Büroo liige, olid Büroo poolt NKGB kohta tehtud otsused valdavas enamikus nomenklatuursetele ametikohtadele kinnitamisest või ametist vabastamisest, s. t. formaalsete kohustuste täitmine. Ei ole andmeid, et EK(b)P KK Büroo oleks vabastanud kedagi NKGB juhtivtöötajatest omal initsiatiivil. Lisaks on EK(b)P KK arhiivimaterjalides säilinud informatsiooniline kirjavahetus NKGB asutustega Eestis, mis tõestab KK sekretäri Karotamme informeeritust NKGB tegevusest ja samuti NKGB kaudu

⁷³ ENSV NKGB parteigrupi parteikoosoleku protokoll nr. 1, 03.03.1944, ERAF, f. 1, n. 1, s. 621, l. 1.

⁷⁴ ENSV NKGB parteialgorganisatsiooni statistiline kuuaruanne 1944. a. juuli kohta, 27.07.1944, ERAF, f. 1, n. 1, s. 692, l. 17.

⁷⁵ E. Zubkova, *op. cit.*, lk. 146.

⁷⁶ EK(b)P KK Büroo otsus nr. 96/16, 21.02.1945, ERAF, f. 1, n. 4, s. 163, l. 109–110.

rahva meeleoludest Eestis. NKGB eriteateid erakorralistest sündmustest Karotammele on säilinud ka KGB arhiivifondides.⁷⁷

Mida aeg edasi, seda enam hakkas EK(b)P KK tähelepanu pöörama relvastatud vastupanu vastasele võitlusele, kutsudes NKVD juhte “vaibale” ja korraldades hävituspataljone ning kutsudes metsavendi metsast välja tulema ehk *legaliseeruma*. Keskkomitee NKGB töökorraldust puudutavatest otsustest on olemas vaid 20. veebruari 1946 määrus ENSV NKGB ja NKVD kohalike allüksuste tugevdamiseks, mis pidid hakkama kandma põhiraskust relvastatud vastupanuliikumise vastases võitluses.⁷⁸ Selles määruks paluti NSVL NKGB-d organiseerida maakondades NKGB operatiivpunktid, mis alluksid vastavatele kohalikele allüksustele ja paikneksid maakonnakeskustest eemal olevates valdades, kus asus *nõukogudevastast ja bandiitlikku elementi*. Samuti tuli suurendada Tartu LO koosseise ja organiseerida Pärnu MO linnaosakonnaks, suurendades selle koosseise. Ühtlasi kohustati EK(b)P kaadrite osakonda koos NKGB-ga komplekteerima need allüksused kontrollitud partei- ja komsomolikaadritega. Selle määruks projekt oli välja töötatud ENSV NKGB-s ilmselgelt NSVL NKGB korraldusel, mistõttu ei saa siinkohal rääkida EK(b)P initsiatiivist julgeolekuorganite töö korraldamisel. Operatiivpunktide tegelik loomine algas alles hiljem, kui NKGB oli juba reorganiseeritud ministeeriumiks.

NKGB “töökokkuvõte”

NKGB jääb ajalukku eelkõige sõja ajal ja vahetult pärast seda toimunud massiliste arreteerimiste ja salaagentuuri värbamisega, mis said võimalikuks tänu valitsenud hirmu, lootusetuse ja teadmatusse õhkkonnale. Need

hirmud elavad edasi ka tänapäeval mõningal juhul ülepaisutatud hinnangulistes arvestustes Stalini-aja inimkaotuste kohta. Seetõttu jätkub veel tänagi töö, et kokku lüüa tol perioodil Nõukogude poliitiliste repressioonide ohvriks langenute tegelikud arvud. Seda on proovitud teha üldjoontes kahel moel: esiteks – koostades isikulist andmebaasi arreteeritute/süüdimõistetute kohta; teiseks – otsides statistilisi andmeid riikliku julgeoleku arhiivides leiduvate materjalide seast.

Esimesel juhul on seni suurima töö ära teinud Eesti Represseeritute Registri Büroo (ERRB), kellel on käesolevaks ajaks andmed kokku 31 127 aastatel 1944–1953 arreteeritud isiku kohta. Nende hulgas on andmed 1944. aastast 5179 ja 1945. aastast 11 171 arreteerimise kohta, mis teeb kokku 16 350 arreteerimist. 1946. aastal, mil NKGB tegutses vaid märtsini, on arreteerimiste arv juba märgatavalt väiksem – 2045.⁷⁹ Sealjuures on ERRB rõhutanud, et need andmed ei ole täielikud. ERRB-sse on koondatud kõik andmed arreteerimiste kohta, sõltumata sellest, milline ametkond, kas NKGB, NKVD, “SMERŠ” või mõni muu, neid toime pani. Teisalt ei ole seetõttu võimalik välja tuua arve erinevate arreteerimisi teostanud ametkondade lõikes. ERRB statistikast nähtuvalt olid aastad 1944–1945 kõige arvukamate poliitiliste arreteerimiste aastad. Eestile on enim sarnanenud olukord Lätis, kus sarnase metoodika alusel on loetletud aastatel 1944–1945 18 410 arreteerimist.⁸⁰ Olgu siinkohal ka märgitud, et arreteerimiste arvu ei saa ühildada süüdimõistetute ja karistatute arvuga, kuid kuna ERRB ja Läti statistika on tehtud peaaegu täielikult uurimistoimikute põhjal, on mitmesüüdimõistetute protsent siin väga väike.

Teise variandi puhul, kui vahistatute arvut piiritletakse NKGB ja teiste Nõukogude

⁷⁷ Vt. näiteks ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 117: “Informatsioonilise iseloomuga eriteadete ja õiendite koopiad 5. osakonna liinis 1947. a.”. Muuseas andsid maakonnaosakonnad aru ka näiteks 1946. a. kevadkülviküü, Ida-Viru kaevandustes toimunud tulekahjude jne. kohta.

⁷⁸ EK(b)P KK määrus nr. 147-10 “Meetmetest ENSV NKVD ja NKGB organite tugevdamiseks”, 20.02.1946, ERAF, f. 1, n. 4, s. 276.

⁷⁹ Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis. Kd. 3. Koostanud L. Õispuu. Tallinn, 2005, lk. 270.

⁸⁰ R. Jansons, *op. cit.*, lk. 251.

asutuste statistiliste andmete alusel, on suurimaks probleemiks arreteerimisi teostanud asutuste ja seega ka statistikaallikate rohkus ning tihti ka statistika ebaselge metoodika. See võimaldab, tuues välja vaid osa andmeid, arvudega žongleerida ja manipuleerida autorile sobivas suunas.

NSV Liidu julgeolekuasutustel oli olemas detailne arreteerimiste statistika, mis baseerus isikulistel ankeetandmetel. NKGB arreteerimiste statistikat on publitseerinud Vene Föderatsiooni Föderaalne Julgeoleku-teenistuse Keskarihiivi materjalide baasil Oleg Mozohhin.⁸¹ Mozohhini andmetel arreteeris NKGB kogu NSV Liidus 1944. aastal 103 532 inimest, 1945. aastal 112 348 ja 1946. aastal (koos MGB-ga alates märtsist) 91 008. Edaspidi vähenes see arv igal aastal.

Mozohhini avaldatud statistika põhjal ei ole võimalik teada saada, kui palju isikuid arreteeriti Eestis. 1944. aasta osas puuduvad eristavad andmed ka ENSV NKGB ja eesti rahvusest arreteeritute kohta. 1944. aasta kohta aitab selgust tuua eelpooltoodud ENSV NKVD vanglates hoitavate vahistatute arv 1945. aasta 1. jaanuari seisuga – 4218 – ja NKGB poolt arreteeritute ning NKVD vanglates 25. jaanuari 1945 seisuga kinni peetute arv – 1881.⁸² Neid arve tuleb võtta kui minimaalset NKVD ja NKGB poolt arreteeritute hulka (ka sel juhul pole veel arvestatud “SMERŠ-i” poolt arreteeritud). Siiski hakkab see arv läheneda ERRB-s kindlaks tehtud arreteerimiste hulgale. ÜK(b)P KK Eesti Büroo ettekandes Stalinile 1945. a. maikuus teatati, et oktoobrist 1944 kuni aprillini 1945 oli arreteeritud erinevate sõjalis-fašistlike ja kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide liikmeid kokku 8909 isikut.⁸³ 1945. ja 1946. aastatel ENSV NKGB (MGB)

poolt arreteeritute arvu kohta on Mozohhinil arvud publitseeritud – need on vastavalt 6569 ja 690 (nagu näha, on vahe peaaegu kümnekordne). Huvipakkuv on ka eristus eesti rahvusest arreteeritute kohta 1945. aastal – 7951, mis on suurem arv kui ENSV NKGB poolt kõikidest rahvustest arreteeritute koguarv. Seda seletab asjaolu, et eesti rahvusest arreteeritute koguarv on arvestatud kõigi NKGB asutuste poolt vahistatute kohta, sh. NSVL NKGB keskparaadi, NKGB transportosakondade ja veetee-de osakondade poolt. Samuti on huvipakkuv 1945. aastal Eesti kodanlik-natsionalistliku, s. t. iseseisvusmeelse kontingendi arreteeritute hulk – 519, mis kindlasti ei tähenda aga, et iseseisvusmeelseid arreteeritud ka “kodumaa reeturiteks” (levinuim süüdistus) kvalifitseeriti – oli ju enamiku aktiivselt Saksa okupatsiooni-võimude teenistusse astunud isikute motiiviks viha ja kartus 1940.–1941. a. Nõukogude okupatsiooni suhtes. NKVD Banditismivastase Võitluse Osakonna poolt Eestis 1944. ja 1945. aastal likvideeritute (kellest valdav enamik olid arreteeritud) arvud on vastavalt 1394 ja 5671, kokku kahe aasta kohta 8459 isikut.⁸⁴

Omaette kategooria moodustavad hukkunud (tapetud) inimesed. Võib suure tõenäosusega väita, et enamik metsavendi, enda varjajaid jt. tapeti NKVD ja NKGB haaran-gute ja plaanipäraste operatsioonide käigus. Sel põhjusel eristab neid arreteeritutest vaid karistuse moodus, kuidas neid represseeriti, ning asjaolu, et surres jäid nad vabaks. Tapetute arvu kajastab 1953. aasta juunis Eesti NSV julgeolekuorganite koostatud kokkuvõt-tev öiend, millest nähtuvalt tapeti Eestis 1944. aastal ENSV tšekistide poolt 9 vastupanuliikumisest osavõtjat ja järgmisel aastal juba 565 (1946 oli arvukuselt teisel kohal – 244).⁸⁵

⁸¹ O. B. Mozohhin. Pravo na repressii, lk. 230.

⁸² ENSV NKVD, 25.01.1945, *op.cit.*, l. 11–13.

⁸³ ÜK(b)P KK Eesti büroo ettekanne ÜK(b)P KK-sse Stalinile, 1945. – Võimatu vaikida. III kd. Eesti inventuur. Tallinn, 1998, lk. 665–685. Puuduvad andmed, kas esitatud arvu hulka kuuluvad ka sõjaväevõimude, sh. “SMERŠ-i” poolt vahistatud.

⁸⁴ E. Zubkova, *op. cit.*, lk. 234.

⁸⁵ ENSV Siseministeeriumi 4. osakonna öiend “ENSV Siseministeeriumi organite tööst natsionalistliku põrandaaluse ja tema relvastatud bandede likvideerimisel perioodil 1944 – 1.6.1953”, 05.06.1953 – T. Tännberg. Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944–1953 julgeolekuorganite statistikapeeglis. – Tuna 1999, nr. 1 (2), lk. 22–30.

Iseseisev teema on ka 1944.–1946. aastate arreteeritute süüdimõistmine ja karistamine. Hinnanguliselt surid 1944–1945 arreteeritud inimestest NSVL siseterritooriumi kinnipidamisasutustes esimese kahe aasta jooksul umbes pooled. Kinnipeetute saatusi uurides võib väita, et Nõukogude riigi poliitika oli, et võimuvastased enam Siberist tagasi ei tuleks.

Alates 1946. aastast vähenes arreteeritute hulk aasta-aastalt, sama tendents on jälgitav ka üleliidulisel tasandil. NSVL MGB 28. märtsi 1946 direktiivis “Puudujääkide kõrvaldamisest nõukogudevastaste elementide väljaselgitamisel ja paljastamisel” juhti tähelepanu vajadusele keskenduda eelkõige nõukogudevastaste gruppide läbitöötlusele ja nõukogudevastaseid väljaütlemisi toime pannud üksikisikute puhul piirduda *profülaktiliste meetmete*, s. o. selgitustööga. 1947. aastal kaotati NSV Liidus ära *kõrgem karistumäär* – surmanuhtlus (taastati 1950). Siiski jäid need liberaliseerimisvarjundiga arengud lühikeseks, sest alanud “külma sõda” taastas totaalse kontrolli vajaduse ideoloogiliste vaenlaste suhtes.

Eeltoodut kokku võttes saab väita, et praeguseks registreeritud andmetel arreteeriti Eestis NSV Liidu okupatsiooni ajal poliitilistel põhjustel enim isikuid sõjast tingitud erakorralise olukorra ajal ja vahetult pärast seda kuni 1945.–1946. aasta talveni. 1944–1945 vahistati Eestis või eestlasi mujal kokku mitte vähem kui 16 000 inimest. Sealhulgas arreteeris ENSV NKGB neil aastatel umbes 8200 inimest ehk ligikaudu pooled. Seega ei saa autori arvates 1944.–1946. aastatest rääkida kui Moskva poolt julmadest võimukindlustamise meetoditest hoidumisest, repressiivpraktika valikulisusest (võrreldes 1947. ja järgnevatel aastatel toimunuga).⁸⁶ Pigem tehti just nendel aastatel ära kõige “mustem töö” (kui just 1949. aasta märtsiküüditamine Eestis, Lätis ja Leedus välja arvata. Kuid see oli, tundub, pigem mõeldud okupatsioonivastase elanikkonna elimineerimise lõppakordiks), mis lõi eeldused ühiskonna täielikuks

ümberkorraldamiseks Nõukogude mudeli järgi ja võimaldas järgmistel aastatel asuda ka ühiskonna venestamise ja majanduse laus-sovetiseerimisega tegelema.

Nagu nägime, olid tšekistidele 1944.–1945. aastad Eestis ja mujal taasallutatud NSV Liidu lääneterritooriumidel organisatsioonilise kujunemise aeg. Pärast Eesti okupeerimist Saksamaa poolt oli likvideeritud ka ENSV NKVD, kellele olid allunud ka riikliku julgeoleku struktuurid. Territoriaalse riikliku julgeoleku keskasutuse vajadus Eestis tekkis NSVL juhtkonnal koos Punaarmee ofensiiviga ja sai oma institutsionaalse vormi ENSV NKGB formeerimisega 1944. aasta märtsiks, olles eelnevalt mõned kuud eksisteerinud nn. NKGB Eesti operatiivgrupi vormis. Sellest ajast rakendati tööle ENSV NKGB struktuur NSVL NKGB mudeli järgi. Kuigi rahvakomissariks nimetas Kreml senise ENSV NKVD rahvakomissari Boriss Kummi, määrati operatiivtöö tegelikeks juhtideks võrreldes 1940.–1941. aastatega uued julgeolekuohvitserid: Pavel Pastelnjak ja Aleksandr Mihhailov. Lisaks suunas ja kontrollis kogu Eesti territooriumil paiknevate tšekistlike asutuste tegevust NSVL NKVD ja NKGB volinik. Ka osakondade juhid olid enamikus NSV Liidu taustaga julgeolekuohvitserid. Kaadrivalikul püüti kaasata ka 1940–1941 Eestis töötanud tšekiste või eesti keelt oskavaid inimesi, viimaseid eelkõige partisaniliikumise staabist ja Punaarmee Eesti laskurkorpusest. Siiski oli eesti keelt oskava kaadri leidmisega permanentselt suuri probleeme. ENSV NKGB kasutas üleliiduliselt kehtestatud NKGB töömeetodeid ja asjaajamiskorda. Põhiliseks töömeetodiks oli informatsiooni kogumine salaagentuuri abil. Nõukogude juhtkond kehtestas olukorra, et NKGB allus oma töös mitte Eesti NSV juhtkonnale, vaid otse NSVL NKGB rahvakomissarile Lubjankal. Vastavalt NSVL riikliku julgeoleku organite süsteemile loodi Eestis lisaks rahvakomissariaadile ka Moskva otse-

⁸⁶ Vt. E. Zubkova, *op. cit.*, lk. 130. Kahjuks ei ole E. Zubkova oma töös kasutanud NKGB ja “SMERŠ-i” materjale.

alluvuses töötanud NKGB allüksused. Eesti hõivamisel oli NKGB ülesanne koos NKVD-ga vahistada kiiresti kõik uuele korrale ohtlikud isikud, eelkõige Saksa kasilased, aga samuti lämmatada rahvuslik-demokraatlik iseseisvusliikumine. Selleks komandeeriti Eestisse ka NSVL NKGB kõrgema tasandi ametnikke eesotsas kindral Merkuloviga. 1945. aastal arreteeritud isikute hulk ületas kõik eelnevad ja järgnevad aastad. Alates 1945. aastast saab ENSV NKGB üheks ülesandeks võitlus relvastatud vastupanuliikumise, mille eest vastutas NKVD. Tšekistide

organisatsioonide paljusus (NKGB, NKVD, “SMERŠ” ja nende erinevad allüksused) põhjustas ka rivaalitsemist ja konflikte. ENSV NKGB informeeris oma äranägemise järgi enda tegevusest Eesti parteijuhtkonda, kuid oma tegevuses ta sellele ei allunud. Kuna NKGB rahvakomissar oli faktiliselt *ex officio* EK(b)P kõrgema organi – Keskkomitee Büroo – liige ja NKGB parteiorganisatsioon oli üks EK(b)P suuremaid allüksusi, oli NKGB-l vabariiklikes parteiorganites suur mõju. EK(b)P juhtkonnale jäi NKGB suhtes abistav ja manitsev roll.

Tabel: ENSV NKGB struktuur

Juhtkond	Boriss Kumm, Aleksandr Mihhailov (asetäitja), Vladimir Vedejev (asetäitja kaadrite alal), Vladimir Aspel (abi majandusalal)
Sekretariaat	Mihhail Trutnev
<u>Keskosakonnad:</u>	Ülem
2. osakond (vastuluure ja võitlus nõukogudevastaste elementidega)	Boriss Nazarov
Uurimisosakond (arreteeritute süüasjade uurimine)	Idel Jakobson
Operatiivosakond (salajane väline jälgimine, operatiivtuvastused, arreteerimised ja läbiotsimised)	Nikolai Suhharev (asetäitja)
4. osakond (luure ja diversioon vaenlase tagalas) jaanuaris 1945 reorganiseeritud uue nimega: 1. osakond (välisluure)	Mihhail Škurenkov (asetäitja) Ivan Aleksejev (alates detsembrist 1945)
5. osakond (šifreerimine, dešifreerimine, riigisaladuste kaitse)	Sergei Povarov
“A” osakond (operatiivarvestus, kartoteegid, arhiiv, statistika)	Georgi Melnikov
“V” osakond (sõjaväetsensuur kuni 10.11.1945, kirjavahetuse salajane läbivaatus)	Aleksei Tarassov

Kaadrite osakond (NKGB personali haldus)	Vladimir Vedejev (ministri asetäitja kaadrite alal), Sergei Vedištšev (asetäitja)
Administratiiv-majandus-rahandusosakond (NKGB haldus)	Vladimir Aspel (ministri abi majandusalal), Georgi Botšarov ja Pjotr Voronin (asetäitjad)
<u>Keskjaoskonnad:</u>	
6. jaoskond (ENSV partei- ja valitsusjuhtide kaitse)	Aleksei Sutšilin
Raadioside jaoskond (raadioside ja -luure)	Aleksei Zverjev
Komandandijaoskond (NKGB füüsiline julgeolek)	(vakantne)
Sisevangla (Pagari t. 1 Tallinnas)	Konstantin Kohver
<u>Territoriaalsed osakonnad:</u>	
Narva Linnaosakond (LO)	Boriss Bõkov
Tartu LO	Dmitri Mõzin
Harju Maakonnaosakond (MO)	Afanassi Ostapišenko
Pärnu MO	Ivan Nikulitšev
Saaremaa MO	Fjodor Kostenko
Viru MO	Aleksei Matvejev
Võru MO	Vassili Zagrebalov
Valga MO	Sergei Seleznjov
Viljandi MO	Johan Mägi
Järva MO	Vassili Sidorov
Lääne MO	Jevgeni Orlov

Artikkel on valminud ETF-i grandi 7523 raames.



Meelis Saueauk

(1971)

Kaitses bakalaureusekraadi ajaloo erialal 1998. aastal. Praegu Tartu Ülikooli Ajaloo- ja Arheoloogia Instituudi doktorant ja Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse (IKUES) teadur. Peamine uurimisvaldkond: stalinism ja Eesti.